

обіду, Обушний заснув мало не раніш, ніж поклав голову на подушку. Цих двох днів він чимало пережив. Ці дні його навчили більше, ніж усе попереднє життя.

Сергієнко і Кучерявий роз'їхалися: перший до округи, другий по селах.

Всюди, де б не був Кучерявий, докінчуючи обслідування справи з соргозміною, він бачив запеклу класову боротьбу, що раз-у-раз набирала складніших форм. Село клекотіло, як у Жовтні сімнадцятого року. Відчувалася хода сільсько-господарської революції. Селянство в більшості сіл сіяло гуртом.

Колектив імени Сталіна перший вийшов сіяти. Товариш Обушний уміло керував роботою.

Палкі, безугавні промови тракторів агітували за колективізацію не згірш за найкращих промовців. Першого ж дня агітація тракторів дала несподівані для всіх, але завбачені Обушним, наслідки. Колектив сіяв організовано. Поки колектив сіяв, виходці чухали потилиці, вдивлялися в степ і прислухалися до галасу тракторного парку. Перед півднем у степ виїхав фургон з написом: „Колективна кухня“. Опівдні у степ виїхав другий фургон, вже з іншим написом: „Культбаза“. Ще дужче чухали потилиці виходці, вдивляючись у степ.

Бадьорі, обвітрені, не почувуючи втоми, з гармошкою поверталися колективці додому. Ярої пшениці 100 гектарів засіяли. На майдані закипів мітинг. Виходці з гризотою в серці розходилися по домівках. А на ранок зганяли знову худобу до колективу і не було виходців у колективі села Сталіна. Куркульський маневр не вдався. Село — колектив сіяло упоперек одвічних меж.

V. січ запорізька XX віку

Обслідування доходило кінця. Кучерявий мав право сказати, що доручення наркома виконано. Зовсім непридатний сортовий матеріал вилучено, придатний, але засмічений наказано пильно перечистити, протруїти, акти на винних передано до суду й можна сміливо давати звіт наркомові. Шкідництво? Підозра наркома? Але чи може він встановити межу між недбальством та шкідництвом? Недбальство то погана організація, насумлінне ставлення до роботи. Шкідництво — це свідомо дія на шкоду радянській республіці, злочин. Чи може він Кучерявий, з певністю сказати, що погане сортове насіння надсилали свідомо на шкоду республіці рад? А може це звичайний недогляд і недбальство? Певних даних, щоб довести шкідництво, у нього немає, бо щоб це ствердити, недосить Сергієнкових слів про те, що він погарячився, віддаючи акти до суду. Недосить також і того, що він випадково дізнався

про недороди, про вимерзання озимини від п'яного Недригайла та селянина на обмінному пункті. Якщо доводити шкідництво в науці, то це ж треба підтвердити якимись матеріалами. Щоправда, недбальство, яке зриває сівбу, безперечно злочинство, та ще з певною метою, як казав Сергієнко, щоб зірвати колективізацію...

— А яке моє ставлення до колективізації. — поставив собі питання Кучерявий, розуміючи, що від його відповіді на це питання сама собою стане відповідь і про його власну лінію поведінки. „От я й почав цікавитись політикою, — продовжував розмову з самим собою Кучерявий. — А сюди ж їхав, зовсім і не думаючи про колективізацію. Це мене не обходило. Тепер же це питання з думки не йде. Невже я співчуваю колективізації, що не тільки тягне за собою знищення куркуля, як кляси, — на якому основуються всі теорії видатних економістів сільського господарства, але й є перший крок до знищення села, як такого, до знищення різниці між містом і селом, як кажуть більшовицькі вожді... І чи можливе справді знищення різниці між містом і селом?.. А якщо можливе, то чи доцільне? І, нарешті, чи потрібне це йому, Кучерявому, особисто? Чи не краще для таких, як він, уникнути цієї ризикованої операції?.. Чи можливий і чи потрібний соціалізм на селі? Чи потрібний соціалізм селянинові?.. Роем кубилися думки, наскакували одна на одну і чинили сумбур у голові. „Авторитети науки заперечують соціалізм на селі, обстоюють приватну ініціативу, але хто ці авторитети і якої науки“?..

Ставало ясно, що уникнути політики не можна. В політику втрутитися так чи так доведеться. Та він, мимоволі, вже зробив до цього перший крок, віддавши винних до суду. Але на чий бік стати — ось питання!

Кучерявий не завжди був аполітичний. Був час, коли він брав участь у політичній боротьбі, але... Це було юнацьких літ, на ґрунті національному (а може на романтичному?!). Знаменитий двадцятий рік. Сільсько-господарська школа в повітовому місті. Андрій — учень передостаннього курсу, він вчиться на агронома. Навколо клекотить революційна боротьба, точиться боротьба й в школі. В ній борються два елементи (третій елемент зник із школи разом з денікінцями) — „українці“ і „червоні“. Андрій співчуває червоним. Його товаришка Ліда — „українцем“, вони сваряться і в сварці зростають симпатії Андрієві до радвлaди. Їхній дружбі загрожує розкол, відчувається льодок у серцях. Але льодок миттю розтає, як тільки Андрій і Ліда забувають про політику. Тоді настає велике справжнє щастя, палке кохання. Та це тільки хвилини! Політика з'їдає кохання.

Як це сталося? Ліда відлучилася кудись раз, другий, він не звернув уваги, відлучки стали частіші, а головне, Ліда чомусь

стала уникати політичних розмов. Суперечок не було, але, на диво, льодск у серцях усе зростав. А напередодні приходу поляків Ліда порадувала Андрія, що вона записалася в загсі з військовим комісаром і відступає разом із ним. Як це сталося?.. Андрій розгубився. Значить, вона йому зрадила через якогось червоного комісара. Як дим розвіявся Андріїв червоний настрій.

Білий польський орел звився, як тільки зазеленіли кущі. Тризуб, шкутильгаючи із залежалим жовтоблакитним прапором, наздоганяв блискучі легіони Білого Орла. Спішно евакувалася влада з повітового міста.

Того дня, коли евакувалася влада, гурт чоловіка з двадцять п'ять зібрався у дворі сільсько-господарської школи і, вишикувавшись по чотири в ряд, на чолі з отаманом вирушив у протилежний тому, куди пішли червоні, бік. Отаман, зодягнений у синю чумарку і сиву шапку (на жаль, покищо без китиці), із одрізом, засунутим, як кинджал, за жовто-гарячий пояс, важно йшов попереду. А недалеко від отамана—правофлянговий Андрій Кучерявий.

З годину загін ішов мовчки. Тільки відійшовши кілометрів зо три від міста, учні, тобто тепер козаки, почули себе вільніше й затягли: „Ой там на горі Січ іде“. Аж над вечір козаки були в штабі славнозвісного отамана Гарчука. Штаб містився в школі, а перед школою на пляцу стояли три палатки—„куріні“, як їх звали штабні. Тут же на пляцу відбувалася муштра. Того ж дня новоприбулих розписали по курінях для військових вправ. Окрім того, з них утворили спеціальний агітаційно-пропагандистський загін—агітпроп Січі Запорізької. Штабні всі процедури обставляли так, ніби це справжня Запорізька Січ: куріні, отаман головний, отамани курінні, осавул, військовий писар, джури і т. ін. А Гарчук, вітаючись з козаками, казав їм, як і справжній січовий отаман: „Здорові були, дітки“. Про існування агітпропу в старій Запорізькій Січній жодний історик не згадує, але то вже Гарчук запозичив у більшовиків, пристосовуючись до вимог часу.

Козаки повечеряли кулішем і, як і личило за суворою козацькою дисципліною, полягали рано спати покотом у школі. Спали в одежі і чоботях, щоб завжди бути напоготові. Та це робилося для годиться, бо за якусь чверть години вже всі старі козаки подалися хто до своїх коханок, а хто барахोलити під прикриттям ночі по нечисленних єврейських хатах. Новаки лишилися самі. Андрій вийшов на ганок, йому не хотілося спати. Він отямлював, як сталося, що, буди в мислях червоним, опинився в оцій Запорізькій Січі, та ніяк не міг пояснити свого вчинку. — Гасло?—запитав вартовий.

„От туди к чорту,—подумав Андрій,—а я й не знаю гасла“. Він хотів повернутися назад, та вартовий його зупинив.

— Куди ж ти, братухо? Ходім, погуляємо краще,—сказав вартувий.

— А як же з вартою?—запитав Андрій.

— А ну її до біса, що тут вартувати. Ні чорта ж нема, а так, без діла стоїш, за артикулом.

Вони пішли.

— А як звать тебе?—спитав козак.

— Андрій Кучерявий. А тебе?

— А я звусь Сидір Курдига.

— І давно ти тут?

— Місяців зо два.

— А чого пішов?

— Щоб продрозверстки не здавати.

— А багато продрозверстки?

— Триста пудів наклали, сволота!

— А куди це ми йдемо?

— Там я назорив одну хату. Переховується Юда, орендар млина. Він зброю переховує. Та й золото в нього, мабуть, є. Золото? Навіщо мені золото?—злякався Кучерявий.—Хіба я для цього пішов у повстанці! Я ж пішов для політичної боротьби з більшовиками, що забрали в мене дружину"... Мигнула думка вернутися. Проте, він, як маніяк пішов за Курдигою..

Поминувши кілька закручених завулків, козаки зайшли в тупець. Тут самотньо стояла давно не білена хата. Світла у вікнах не було, хата здавалася пустою.

— Тс-с, тихо,—сказав до Андрія Курдига, і став дослухатися. Згодом його насторожене вухо вловило невиразний шепіт. Курдига притулив вухо до самої стінки. Тоді хутко відскочив і потягнув за собою Андрія в рів, зарослий дерезою. Вони причаїлися. Невдовзі рипнули двері, показалася голова, потім вийшов якийсь чоловік, обдивився з усіх боків хату і, нічого підозрілого не помітивши, зник у завулках.

— Ну, а тепер підемо, лишилася стара з дочкою. Я виразно чув, як хазяїн щось говорив про гроші. От ми їх і заберемо, поки його немає.

Андрія почав проймаєти дріж.

— Може не треба, добродію,—сказав він.—Вони ж беззахисні.

— Чудак, нюні розпустив. То й добре, легше впораємося.

— Але ж це грабунок!—сказав Кучерявий.

Курдига, не відповідаючи, торигнув дверима і гукнув:

— Відчиняй, стерво, власть прийшла!

У хаті було тихо, як у могилі.

— Відчиняй, а то ми вас тут живими піджаримо!

У хаті хтось боязко схлипнув, але дверей не відчиняли.

— А вирви-но, козаче, пару сніпків із стріхи,—гукнув Курдига до Андрія,— а я тимчасом викрешу огню.

— Мамо, я відчиню,—скрикнула дівчина в хаті і побігла до дверей.

— Давай сніпки!—гукнув Курдига.—Влаштуємо їхньому богові жертвоприношення.

Дівчина відчинила й на порозі стала її невеличка, тоненька фігурка.

— Чого вам треба добродії?—Батька вдома нема, прийдіть завтра, коли буде батько.

— А ти не бійся, дівчино, як тебе звуть?

— Рива.

— Не бійся, Риво, ми тільки поглянемо, чи нема у вас зброї.

— У нас нема зброї, дивіться.

Рива спокійно впустила козаків.

— Запали каганця, мамо, вони шукатимуть зброю.

Стара трясучими руками запалила каганця. Він зашипів, освітлюючи вбогу хату.Ну, шукайте,—засміялася Рива.

Курдига заглянув по всіх закутках. Андрій допомагав йому, думаючи, що він і справді шукає зброю, а про червінці тільки в жарт казав.

— Зброї нема,—казав Курдига,—давай, стара, червінці то ми й підемо собі мирно.

— Нннема ч-ч-червінців,—ледве вимовила стара.

— Ну ти, стара відьмо, не жартуй, я знаю, що є. Давай, поки честю прошу. А то... він клацнув затвором карабіна.

— Йй-богу нема,—шамотіла стара.

— Не займайте маму, добродію.—Рива схопила Сидіра за руку.

— Вона вам і так віддасть, тільки не займайте. Віддай, мамусю, гроші, вони собі підуть.

— Ну, давай червінці, чортове опудало,—крикнув нетерпляче Курдига й приставив старій карабіна до грудей.

— Н-н-н-ема червінців,—як божевільна, шепотіла стара.

— Скажи, мамусю, де гроші, я сама віддам добродіям, скажи, і вони підуть.

Курдига глянув на дівчину. Їй було не більше дванадцяти-тринадцяти років. Великі агатові очі благально дивилися то на матір, то на нього. Андрій, не розуміючи, дивився на свого компаньйона. Той дав йому до рук карабіна й наказав не віднімати від грудей старої. Він виконав наказа, не тямлючи навіть до ладу, що тут робиться.

— А тепер, Ривочко, ходімо на тапчан та й поговоримо.

Дівчина оторопіла стала, як укопана, не догадуючись, що то має бути за розмова.

— Ну чого ж стоїш, дівчино, мені ніколи, на варту поспішаю. Курдига схопив на оберемок Риву й поніс її до тапчана. З ляку вона навіть не пручалась. Андрій відчув, як волосся йому під кашкетом здіймається догори, і опустив карабіна.

А стара мати розпачливо розірвала одяг на грудях і звідтіля випало кілька червінців, що розсипалися по долівці.

— Беріть! беріть! — божевільним криком шепотіли її сині губи. Андрій машинально нагнувся, але Курдига, побачивши червінці, залишив знепритомнілу дівчину й кинувся збирати золото.

— Ач, старе відьмище, куди заховала. А тепер ми все ж таки потолкуємо з Ривочкою, хороша дівчина. Ти, козаче, стань коло дверей на вулиці, а потім прийде твоя черга. — Курдига поніс дівчину в сіни.

Андрій кинувся боронити дівчину, але за те дістав дуже жого штовхана від Курдиги й вилетів на двір. Свіже повітря травневої ночі вдарило йому на свідомість: „тікати! Чимдуж тікати“. І він бігцем подався навмання.

Скільки біг Кучерявий, він і сам не знав — зупинився увесь мокрий, бо мало не впав, зачепившись за корч. Він безвільно сів на ньому і почав похолодно озиратися. Навколо все були корчі, осяяні місячним світлом, деякі з них нагадували чийсь потворні обличчя й ніби глузливо посміхалися. Здавалося, що це мерці повиходили з могил і от-от всі разом закричать: „Хай живе вільна Україна“. Андрій від жаху схопився.

В далені стояв темною стіною ліс. Він ступив крок в напрямі до лісу, тоді всі корчі зареготалися диявольським сміхом: „Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!“ Перед ним виросло широке бліде обличчя якогось страшного діда. Обличчя ехидно всмінулося й закричало таким громовим голосом, що аж усі корчі перелякалися і знітилися. „А куди це ти, козаче, тікаєш, га?“ Від цього крику, як громовиця, пішла луна лісом і стало темно — то місяць, теж ніби злякавшись, сховався за хмару.

Андрій кинувся назад, але там чекав отаман Гарчук і замахнувся на нього кривою шаблюкою.

Тепер він пізнав його — це ж агітатор есер, що в сімнадцятому році приїздив на село організовувати вибори до установчих зборів, але ж він зовсім не Гарчук. Хто ж він? А-а — пригадав! Йому здалося, що він вимовив прізвище отамана вголос, тоді отаман вихопив з кобури нагана і скрикнув: „Смерть тобі, зраднику неньки України, смерть тобі, дезертире!“ Куля влучила йому просто в серце і він упав, конаючи, тільки встиг вимовити: „Прокляття вам, грабіжні душі!“.

Сонце сходило, коли Андрій опритомнів; вкрите росою обличчя перестало палати, йому було холодно. Повівши очима, він побачив недалеко якийсь ліс, щосам він лежить на зрубі і навкруг нього багато пеньків. Підвівся, як після тяжкої хвороби і пригадав учорашнє. — Мерщій геть звідси! Але ноги не слухалися наказу волі. Тоді він поліз рачки. Скільки часу так ліз, він не знав — спершу лісом, а потім полем, потім знову лісом. Але ондечки видно вже хутір і Андрій знову поліз. „Додому, додому!“ — шепотів.

Ось так познайомився Андрій Кучерявий з Ружинським, бо отаман Гарчук, то й є теперішній помічник наркома Ружинський. Діставшись до батьківської хати, Андрій з місяць хворів у лихоманці, ледве не помер від пережитого кошмару. Тоді й вистигло у нього переконання—не втручатися більше до політики, а вчитися, вчитися, вчитися. Та не буває так, щоб раз зроблена помилка зникла без сліду. Їх знову звела доля, коли Кучерявий практикував на дослідній станції, а Агатагел Костянтинович приїздив, як головний шеф дослідної справи. Вони пізнали одне одного і Ружинський запропонував йому роботу в центрі. Відмовитись було незручно, окрім того Кучерявий вважав цю пропозицію за честь для себе, і, згодився.

VI. сход у калинівці.

Яків Гичка, голова бурякового товариства, нарядився одвезти Кучерявого на станцію, а по дорозі їм треба було заїхати в село Калинівку, провести сход про засів буряків. Пара баских коней рвонула й понесла візок. Навколо скоро розляглися поля, відведені під буряки. Вони поросли густо бур'янами; не сіяти, здавалося, по них треба, а поставити косарів, скосити сіно і скласти його в копиці. Кучерявий думав про свої справи і відчував, що заплутався і не здолає він сам розібратися з усіма цими сумнівами. „Бракує мені товариша щирого, щоб допоміг вибратися з цього морального тупця“—думав він.

Яків Гичка, так звали голову бурякового товариства, дізнався, що агроном (цебто Кучерявий) з центру. Ідучи на сход з ним разом, він вирішив випитати агронома, що воно може бути і до чого воно йде. Він уже роззявив рота, щоб почати розмову з Кучерявим, але той це спостеріг і, знаючи селянські хитрощі, похопився розбити Гиччин плян.

— За оце, — він повів рукою навкруги по бур'янах, — треба б дати дядькам доброго прочухану, — сказав і — неначе вгвинтив свої очі в Гиччині очі.

Збентежений Гичка потяг носом і закліпав очима. Потім поквалливо піддакнув:

— Еге ж, еге ж, не інакше, як у бупр садити треба за це, — сказав він.

Але раптом під носом у Гички з'явилася хитра посмішка й швидко зникла. Простакуватим тоном він додав:

— Та тепер дядька бупром не залякаєш. Їсти вдома нема чого, бо неврожай був, а як почалася колективізація, то дядько й почав робити всякі пакості. Його посадять у бупр, а він і сміється — „пересиджу, каже, поки „хвиля мине“. Це міцний середнячок такий вихід знайшов, щоб і не розкуркулили і щоб не вступати в колгосп.

У всьому, і в словах і в тоні Якова Гички чулася нелюбов

до колективізації, чулася кремезна з віковим корінням власницька вдача. Навіть коли він і проводить не любу йому роботу, то робить так, щоб вийшло на гірше. Відмовлятися він не буде, але коли рядовий селянин його питає про щось, він почує таке роз'яснення, щоб тільки озлитися на не завжди зрозумілі йому заходи.

Жодної душі живої не було в сільраді, коли вони приїхали, хоча вже не тільки був час розпочинати збори, а Кучерявий з Гичкою навіть трохи спізнилися. Двері сільради були на клямці, кілочком защіплених. Тут же висіла обява про збори. Гичка пішов шукати голову сільради, а Кучерявий зайшов у брудну кімнату, в якій висіли два портрети в рамах.

Повернулися виконавці з обходу. Члени бурякового товариства оказались в розході. У кожного чомусь саме в цей день знайшлося якесь діло: або в районі, або в сусідньому селі. Довелося виконавцям зобов'язати жінок прийти на сход. Кожна поралась чи коло печі, чи коло худоби. Кидали баби рогачі й цебри, запиналися в блаженські хустки і підтюпцем ішли до сільради. З вікон із-за фіранок почали визирати вусяті, бородаті обличчя.

Дивувався Гичка: — „З бабами не вговориш“.

Та даремно було турбуватися. — Ще не встиг він закінчити доповіді, як бородатий дядько зголосився:

— А дозвольте вам вопрос. — Йому дозволили. — А що по вашому вигідніше сіяти — пшеницю чи буряки? — спитав він.

Хитрий Гичка моргнув вусом: — Ось на це вам відповідь агроном із центру; вони спеціально вчилися.

Кучерявий не сподівався, що йому так раптово доведеться виступати. Збентежений трохи і сердитий на Гичку, він мусів відповідати. Він пояснював, чому на його думку буряк вигідніший за пшеницю. Борода втопила в нього очі і хитро-хитро моргала, неначе говорила: „а й добре навчився брехати, сучий син“.

Баби слухали, підпершися рукою і зашепотіли між собою, як тільки Кучерявий дійшов до користі для скотини від гички, маляси, жому. Він почав був говорити про силосування, але бородатий дядько його перебив:

— А дайте но я скажу за пшеницю. — Кучерявий зупинився зненацька, а дядько вийшов на трибуну, висякав носа у засмальцовану хустку і почав свою промову.

— Товариш агроном казали, що буряк вигідніший за пшеницю. Звісно, вони вчені, може й краще знають, а я так думаю, що ні, І докажу по пунктах. Під буряк треба два рази орати, а під пшеницю раз. От вам, товаришу агрономе, пункт перший.

— Пшеницю посіяв та й нехай родить, а буряк? Шаруй, проривай, повірай, кузки збирай, метелики лови. — Це вам пункт другий. Ну, пункт третій кожен із нас добре знає, коли

восени ламаються вози з буряками у болоті, а пшениця тоді вже лежить змолочена у засіку. Товариш агроном казали, що буряк дає більшу суму грошей з гектара, ніж пшениця. Це як уродить, а ось торік мій кум посіяв на своєму гектарі пшениці, а я буряки. Так зібрав він сто пудів пшениці, будемо лічити — двісті карбованців, а я зібрав чорта пухлого і тепер ще винен двадцять карбованців авансу в товариство. Оце і буде пункт четвертий. — І дядько повільною ступою зійшов з трибуни.

Недовга павза урвалася. Заговорили жінки, почалися сварки. Дві сусідки згадали про зовсім забуту вже кривду від цукроварні. Обом ще позаторік не дали меляси. Тут наближається різдво, самогону зварити треба, а меляси нема. У Секлеті в заводі працював свояк і здобув їй ордера на мелясу, а в Пріськи жодної протекції не було, то й залишилася вона без самогону на свято.

Пріська пригадала цю кривду від заводу і завершала на всю зборню:

— Матінки мої, голубоньки, як же сіяти буряки, коли ж рівноправія нема. Оця пиката Секлета через свояка отримує мелясу, то нехай вона і сіє буряки, а ми не будемо, ні за що не будемо.

Секлету образило обвинувачення і вона призириливо вірнула:

— Подумаєш, усяка тобі Пріська буде виказувати. Носа спершу навчись витирати, а тоді вже й виказуй, задріпанка,

Збори про засів буряків мали обернутися на сварку сусідок. Пріська вже засукувала рукава і, швидко ковтаючи слину, готувала реванш Секлеті. Та Гичка закликав до порядку, стукаючи ключем до воза по столу. Ексцеси не входили в його програму.

— Так що ж, товариші, громадяни й громадянки, треба голосувати будемо сіяти буряки чи ні, — сказав Гичка. — Від себе додаю, що сіяти треба хоч би й не вигідно, бо контракти підписали і аванси одержали. Треба дати продукцію державі.

— Не будемо! Не будемо! Ми проти! Нехай сіють ті буряки, що люблять солодкий чай, що ти лякаєш нас контрактами! Порвемо контракти! Мануфактуру хай спершу дадуть. Стукаючи возовим ключем по столу. Гичка ледве вгамував жінок.

— Та не можна ж так, громадяни. Треба організовано. Будемо — то будемо, а не будемо, то не будемо. Резолюцію треба проголосувати.

Знову висунулася борода.

— Дозвольте хазяїни. Я так пропоную. Гичка каже резолюцію, а навіщо резолюція? Хіба ми проти влади, чи що, щоб резолюцію писати. Ми не проти, то й резолюції

не треба. А просто, хто схоче, кому вигідно — нехай сіє, а хто не схоче — не сіятиме. Кожен чинить по добрій волі. Так що я думаю краще йти додому.

Дядько посунув до дверей, а за ним і інші.

Від дверей відділилася якась жінка з портфелем, що помітно зайшла під галас до зборні. Дядько відступив. На-стала тиша. А жінка зійшла на трибуну і почала говорити тихо, лагідно, але зважливо. Промовиця говорила про тем-ряву, про куркульську агітацію, як на долоні викладала, зверта-ючись до жінок, що дала радянська влада трудящій се-лянці. Жіночі обличчя прояснювалися.

— Ач, як говорити! Та це ж наша організаторка, проп-групниця, — сказав хтось. Розумна баба учена.

А промовиця роз'яснювала далі, як куркулі використо-вували статтю Сталіна проти колективізації. — Треба вам жінкам боротися проти куркулів, що підпоюють ваших чо-ловіків і намовляють їх не сіяти буряки. Буряк корисний для сільського господарства, і потрібний для промисловости. Бід-няцькому й середняцькому селянству не подорозі з куркулями, а з робітниками. Я раджу не слухатися підкуркульників, а підтримати партію та радвладу, що заводить плян і соціалі-стичний лад у сільському господарстві, як і в промисловості.

Вона говорила переконливо, за живе зачіпала жінок. Ста-ріші похитували головами, підтакували.

Коли вона скінчила, осмілів і голова сільради.

— Так що ж, будемо голосувати чи ні? — підвів він голос.

Та воно ніби й правду казала товаришка, — мовила Секлета, що сварилася допіру з Пріською.

— Та воно так, — додала й Пріська.

Поволі здіймалися руки „за“.

Кучерявий отямився. Їх погляди зустрілися.

— Андрій! Ліда! — вимовили обое зтиха.

— Лідо, ти ж чого тут? — спитав Кучерявий, коли вони вийшли з сільради.

— Та я тут у районі з пропгруппою ЦК, а йдучи на стан-цію, попала випадково на цей сход і, здається, вчасно. Тепер оце їду до Харкова.

— Ото випадок! Так їдемо разом, — сказав Кучерявий. — Я теж збираюся повертатися.

Яків Гичка швидко запряг коні, за годину вже були на станції, а ще за годину вони вже їхали поїздом на північ.

VII. гора ай-петрі вигля- дає з-за хмар

Читаць уже, певне, подумав, що раз автор звів двох колиш-ніх коханців, то тут уже й починає справа розв'язуватися: відновляється стара любов, а далі вже все само собою зрозу-

міло — вони йдуть до загсу, потім влаштовують вечірку й святкують відродження юнацького кохання. Але читач забув, що Ліда одружилася з військовим комісаром. Ну щож і це не перешкода! До речі сказати, комісара вже не було давно. Шлюб був невдалий і Ліда його залишила. Правда у Ліди з комісаром була дитина, це могло б перешкодити гоноровитому Андрієві, але тепер і цієї перешкоди немає бо вона померла. Ліда тепер вільна і Кучерявий міг би відновити шлюб. Ліда як партійка з багатим досвідом допомогла б йому розібратися в ситуації, але й тут читач не вгадав. Кількарічна розлука різно спрямувала їхні життєві шляхи і внутрішньо віддалила обох. Проте вечірка таки буде.

Другого дня по приїзді Кучерявого запросили на іменини дочки Ружинського Нати. Кучерявий не раз і раніше бував у Ружинських. Родина ставилася до нього, як до давнього приятеля. З Натюю були більш, ніж дружні стосунки.

У вітальні було небагато людей, коли прийшов Кучеряй. Він пізнав голову бюро інженерно-технічної секції — зоотехніка Свентицького, начальника землевпорядження — інженера Коцюбу, голову місцевому — партійця Чушку. Привітавшись з ними, він познайомався з іншими. Це були професор агрохемії Гуменний, професор селекції рослин Шаптицький, консультант у сільсько-господарських справах Держплану Кирпенко і завідувач виробничого сектору Зернотресту Криничний. Всі вони поприходили з своїми дружинами та з молодими дочками, Натиними подругами. Було ще двоє якихось молодиків. Господарі запросили гостей до їдальні. Тут не бракувало найвишуканіших страв і напоїв, і вечір почався традиційними тостами: іменинниці бажали щастя, здоров'я і доброго чоловіка.

Гості всіх сил доклали, щоб виявити своє задоволення з кулінарного хисту пані Ружинської, що сама й керувала усією церемонією. Ружинський обрав собі роль виночерпія і не давав чаркам та бокалам стояти порожняком.

Кучерявий сидів навпроти Нати. Під впливом вина, вона все сміливіше заговарала з своїм сусідом Чушкою, неначе хотіла подратувати Кучерявого. Була це білява з кирпатеньким носиком дівчина, в очах їй грали бісики. Пустотлива дівчина вміло інтригувала. Ружинський ніби не звертав уваги на той бік столу, де сиділо молоде товариство його доньки, а насправді стежив за її грою. Його ухмілка говорила, що він з неї задоволений.

Після вечері Чушка запропонував улаштувати танці. Пані Ружинська сіла до роялю. Чотири пари почали танці. Кучерявий запросив Нату на вальс.

Його рука охопила гнучкий стан дівчини: кров йому забурувала. Ната плавко виробляла па як завзята танцюристка.

— Чому ви такий сурйозний, Андрію Петровичу, — запитала

вона за другою фігурою, — навіть вино на вас, здається, не впливає, не кажучи вже про мене, Ната набивалася на одвертість.

— Навпаки, Нато Агатангелівно, ви більш впливаєте, ніж вино, — відмовив кучерявий, — тому я такий і сурйозний, як ви кажете.

— А чому ви у нас рідко буваєте? Татко ж вас любить. Мамі теж ви довподоби, — сказала Ната.

— Продовжуйте, — сказав Кучерявий.

— Мені ваше товариство теж більше подобається, ніж оцих пузатих професорів та інженерів.

— Невелика честь бути цікавішим за пузатих професорів та інженерів, — образився Кучерявий.

— Заходитимете частіше, скажу більше, інтригуючи відповіла Ната, і сіла на канапу.

— Скажіть зараз, — допитувався Кучерявий.

— Ой який хитрий. Виж перший повинні сказати, — надула губи Ната.

— Щоб не повторювати того, про щож я вже натякав раніше, скажу просто: „прошу вашу руку й серце“.

Ната почервоніла і мовчала.

Кучерявий, хвилюючись, чекав відповіді.

— Хоч вам може й миліше в товаристві з Натою, але нам треба про діло поговорити, — сказав Ружинський підійшовши до канапи. — Вибач Наточко, що забираю твого кавалера.

Вони пішли до кабінету. Нату підхопив Чушка і вони закрутилися в танці. У кабінеті сиділи професори та інженери і курили.

— Так от, Андрію Петровичу, за кілька днів у нас чистка. Ви розумієте, що це серйозна річ, — почав Ружинський. — На превеликий жаль, ви трохи запізнилися, а ми б зуміли вас просунути в склад комісії від безпартійних спеціалістів. Там правда, є Чушка від наших, але в нього надто тупа голова. Отже, треба спільно якимось подбати, щоб чистка нікого з нас не зачепила. Насамперед, висловлюю своє задоволення, що ви добре виконали моє доручення з обслідуванням сортозміни, хоч сказати правду, ви трохи суворо поставилися до винних, та я розумію, інакше ви не могли. Так треба було. І патрон, здається, вдоволений з вас, хоч він уже й не так інтересується цією справою, як тоді. Сталося те що я й передбачав. На нього навалилася сила нових справ і йому не до сортозміни. Усе ж я йому доповім про ваш приїзд і він напевне дасть вам авдієнцію. А тепер про ваше майбутнє. З професорами ми вже зговорилися. Вам треба мати солідніший титул і професор Шаптицький пропонує вам завідувати відділом в інституті селекції рослин. Я за вас дав згоду.

Професор потріпав його по плечі, сказавши: „Дерзайте, молодий чоловіче, включайтеся, як тепер говорять, у науку“.

Голова пішла обертом у Кучерявого. Як, він буде вчений?

йому дають учену степінь? Здійснюється так скоро, здавалося не-досяжна, мета. Він подякував Агатангела Костянтиновича і професора, очі йому блищали. Він випростався на весь зріст, та щось несподівано у середині занило. Він прикляк і опустився в фотель.

— Ну як там на селі? — запитав Кирпенко, — кажуть всі селяни повиходили б з колгоспу, та їх силою держать.

— Питання надто складне, — відповів Кучерявий. — Я й сам собі не дав ради з цим питанням. Майте на увазі, що сидючи тут, ви собі зовсім не уявляєте, що робиться на селі. Мушу визнати, що ця подорож розбила всі мої уяви про селянина та село взагалі. Селянин тепер не той, що був п'ять років тому. Із ним щось сталося. Як би це вас усіх не здивувало, але мушу сказати, що є такі, що йдуть самі.

— Ну таких не більше, як у kota сліз, — подав репліку Криничний грубим голосом.

— Більше, далеко більше.

— Не трудно сказати, скільки таких. Треба взяти статистичні дані, подивитися, скільки у нас безкінних господарств, і ви знатимете, скільки йде добровільно до колгоспів, — зауважив Коцюба.

— О ні, ви помиляєтесь. Ідуть і з кіньми. Корів, правда не хотять здавати, та цього й не вимагають, — відповів Кучерявий.

Ружинський здивовано дослухався до розмови.

— Невже ви встигли захопитися колективізацією? — спитав він.

— Як сказати. Захопитися я не захопився, але те, що я бачив, змусило мене замислитися над природою нашого селянина. Ми його природи не знаємо, бо зароботою не встигаємо нічого почитати з політичної літератури і не вміємо аналізувати того, що діється — відказав Кучерявий.

— Ви романтизуете селянство, голубе, — по батьківському пожурих Кучерявого Ружинський. — Але я вам скажу, що нам, кінець-кінцем, не важно, яка в селянина природа. Я думаю, що в нього природа звичайна, селянська, тобто він любить копатися в гною і жодної політики не тямить. Нам не важно, як ставиться до колективізації безкінне та однокінне селянство. Наша підпора — те селянство, що їздить парою, а то й дві має, купує машини, трактори, сіє сортовим насінням і кляне всякі податки та заготівлі. Ось яке селянство наша підпора, а коли хочете, то не так уже й важно, чого йому треба. Ми дамо йому змогу копатися в гною, а робитимемо те, що вважаємо за доцільне для селянства, а ще більше для нашої батьківщини. навіть більше для цілого світу. Світ розколений на двоє не може довго існувати. Або обидві частини з'єднаються знову, або весь світ зовсім розпадеться і загине. І коли треба буде, щоб врятувати світ від загину, відновити

поміщиків,—а між нами кажучи, я в цьому впевнений то й перед цим ми не мусимо зупинятися.

— Так, так, цілком слушна думка,— піддакнув професор Шаптицький.— Я скажу навіть, що ми сами допомагаємо розколині поширитися, і штовхаємо наш світ до загину. Саме ми, люди науки, своїми науковими відкриттями і штовхаємо його.

Кучерявого кольнуло в серце при цих словах професора.

— Я вас не розумію, професоре,— сказав він.— Невже ви вважаєте, що всі надбання науки, яка світ з дикої пустелі зробила земним раєм, а з людини-мавпи—людину-генія, так невже ця наука веде світ до загину. Це ж неймовірно!

— Так молодий чоловіче, це неймовірно, але це так,— відказав професор Шаптицький.— Саме тим і винна наука, що вона довела походження людини від мавпи, а треба було довести, що людина походить від бобра. Бобер сумирна тваринка, мовчки собі робить і не коверзує. Це поперше. Подруге, наука винна, що зробила світ земним раєм, і всім захотілося цього раю. Ніхто не став вірити у рай небесний, а від цього й розколовся світ. Ми, люди науки, винні в тому, що, викривши, що на небі ніякого раю немає, це відкриття не запечатали сьома печатками, а пустили в широкі маси і тим штовхнули їх на революцію.

— Ви, шановний професоре, пробачте мені, говорите як справжній апостол. Це ж проповідь про те, що бог створив Адама і Єву, але як же це пов'язується з природничою наукою, яку ми всі тут репрезентуємо?— з'їронізував Кучерявий.

— Не глузуйте, молодий чоловіче, я вам заявляю, все створив бог, бо він створив великий хаос і дозволив з того хаосу з'явитися живим істотам. Яка ж тут суперечність? Ні-якої.

Тоді в розмову втрутився професор Гуменний. Він досі увесь час мовчав і щось собі зосереджено думав. Його тулуб тяжко вгруз з головою у глибокий фотель. Професор пихкав своєю кривою люлечкою і, як гора Ай-Петрі хмарами, закутався димом. Про нього зовсім забули і, коли з-за димової заслони почувся його старечий верескливий голос, всі здивовано озирнулися.

— Мої панове,— верескнув професор Гуменний,— крізь відтулину в димовій заслоні проснулося його совине з крюкуватим носом обличчя.— Мої панове повторив професор,— не забувайте, що великий Ньютон щодня двічі молився богові—у ранці та увечорі. Не забувайте, що великий Едісон, який перед самим вінчанням забув, що він одружується, і законопатився в своїй лябораторії—ніколи не забував помолитися богу. Незабуйте, панове, що великий над великими геній Айнштайн відмовляється від своєї великої теорії відносности, бо вона зробила і наше життя відносним. І я певен панове, що коли б воскрес славнозвісний Копернік, який

відкрив, що земля має форму опукли, і безстрашний Галілей, який пішов на смерть, щоб тільки довести, що земля крутиться, бо тоді те було на користь людству, то Копернік і Галілей тепер би обидва пішли на смерть, щоб тільки довести, що земля пласка, стоїть на місці на чотирьох китах, бо тепер це було б на користь людству.

Професор Гуменний урвав мову і знову, як гора Ай-Петрі, пірнув у хмари диму.

Несподіваний виступ професора Гуменного на всіх присутніх справив велике враження і розпорошені їхні думки привів до одного знаменника. Присутнім здалося, що це був голос самого оракула, який велить їм: „ідіть і відновіть владу бога на землі, бо лихо вам буде“. Після павзи першим заговорив Ружинський.

— Я вважаю за свій обов'язок, як господар і до певної міри як організатор нашої неформальної ще корпорації, віддати подяку від імени всіх присутніх вельмишановному професорові Гуменному за висловлені ним глибокі істини (при цих словах в серці професора Шаптицького ворухнулося почуття заздрости, що вони сказані не на його адресу). — Це пророцькі істини і я, опираючись на думку професора Гуменного, роблю висновок: наша корпорація, яку ми сьогодні оформлюємо, зобов'язується чинити перешкоди яким би то не було новим відкриттям з галузі прикладної ботаніки, селекції, агротехніки та всіх природних наук, на які поширюється наш вплив, а старі відкриття ми зобов'язуємося по змозі всі похоронити й привалити їх тисячопудовою кам'яною плитою, щоб ніхто не міг витягти їх на світ божий.

Ця заява Ружинського по різному відгукнулася в свідомості присутніх.

„То значить, хоча мені й дають наукову роботу, але моїй ідеї не доведеться побачити світа і я не оптимістично людства... Як же це? Нічого не розумію“ — тривожно подумав Кучерявий і всім корпусом поривався до Ружинського.

„Добре йому хоронити винаходи, — думав професор Шаптицький. — Він же нічого не винайшов, та й професор Гуменний — одна тільки назва, що професор. Інша справа мені. Я винайшов спосіб зменшувати врожайність насіння, але варто знайти антитезу цього способу і тоді я зможу збільшувати врожайність насіння. Ні, ця пропозиція не зовсім мене тішить“.

Ружинський гострим поглядом обвів усіх присутніх і, певне, вгадав ці невисловлені вголос думки Кучерявого і Шаптицького.

— Я не хотів би, щоб мене хто небудь з присутніх зрозумів неправильно, тому я розшифрую сказане, — вставив він. — Наші економісти й політики борються проти колекти-

візації за збереження старого індивідуального ладу в сільському господарстві, бо індивідуальний лад таїть у собі невичерпні можливості розвитку. За індивідуального ладу відбувається боротьба суб'єктів, бо це боротьба за існування, а боротьба суб'єктів (індивідів) за законом Чарльза Дарвіна (який загалом своїми законами зробив людству погану послугу, але саме цей його закон говорить за нас) сприяє прогресові, бо перемагає завжди дужчий, а дужчий той, хто міцніший, а міцніший — міцний господар. Отож ця боротьба забезпечує розвиток міцного господаря, на якому тільки й може держатися держава, тому ми за природню боротьбу, боротьбу за існування і проти боротьби клясової. Щождо нашої науки, то ми візьмемо такий курс: гальмувати й нищити винаходи чужих нам людей. До своїх ми, звичайно, ставитимемося інакше. Їхні винаходи ми санкціонуємо, але не пустимо в світ доти, доки нам це буде потрібно, тобто доки не настане наша влада. Отож добродіям, що, може, схвилювалися за свої винаходи, боятися нічого, то більше, що без нашої підтримки все одно їм не пощастить їх просунути.

— Так, тільки так! — заговорили присутні.

Тоді гора Ай-петрі знову виглянула з-за хмар і професор Гуменний, як оракул, знову підніс свій верескливий голос.

— Досі ми шкодували, що в історії людства бували випадки катастроф, які знищували всі здобутки культури і людям доводилося робити все спочатку. Мусимо визнати, що ці катастрофи — то був мудрий промисел божий, бо якби їх не було, то катастрофа світу сталася б ще років з тисячу тому, і ми з вами не знали б, що таке життя. Тепер культура дійшла такого стану, що коли ми її не загальмуємо, то загально-світова катастрофа станеться ще за нашого життя і ми з вами побачимо, як земна куля спалахне вогнем і розірветься на шматки. І тоді, дуже можливо, здійсниться утопія: хто небудь з людей, разом із шматком землі залежить на Марс.

Всі присутні мимоволі здригнулися, хоч і не можна було сказати, що з них хтось справді вірив у те, що сказав професор. Але тут виявилось природне боягузство людської натури. Тимчасом професор пихнув з люльки і гора Ай-Петрі знову заховалася у хмарах.

— Значить, корпорацію на викладених тут засадах утворено, — зрезюмував Ружинський.

Всі відчули себе бадьоріше і почали прощатися з господарем та господинею.

— Не печальтеся, мій молодий друже, — сказав Ружинський, поклавши Кучерявому руку на плече, — ми вашому таланту не дамо загинути. Тільки придержимо до потрібного нам часу оголошення вашої ідеї. Але ви над нею працюйте і не журіться.

Кучерявий виходив останній. Проводила його Ната й він сам не зчувся, як сталося, що в прихожій їхні вуста з'єдналися в першому поцілункові. Натині пругкі дівочі перса, притиснувшись до Андрія, линули гарячого полум'я йому в груди, і стукіт двох молодих сердець злився й спільному ритмі. — „Це моя відповідь“ — сказала вона.

VIII. губи пухні і губи сухі

Кучерявий опукою скотився східцями на вулицю й швидко попрямував пішоходом, думаючи про Нату. Він уже не юнак, йому 28 років, а він і досі не зустрів собі пари. Прожити стільки років і ніколи не знати жінки, як товариша, як дружини. Яке вдале це слово — дружина. Воно цілком з'ясовує ідеальні стосунки між чоловіком і жінкою. Друг, дружина. У своєму житті він кохав один раз і ця кохана була Ліда. Вона була неофіційною його дружиною, але ж то було у 18 років, коли він не міг зрозуміти ще змісту кохання, тому й не диво, що Ліда його залишила, бо була розвиненіша.

При згадці про Лиду в серці ворухнулося старе, давно забуте почуття. Тепер вона вернулася і ніщо не стоїть їм на перешкоді. Ніщо? А Ната? Перед очима виріс соняшний з кирпатеньким носиком образ білявої Нати. Сонце грало в її очах. Маленькі пухкі губи чарівно всміхнулися йому. Але як не намагався Кучерявий викликати образ Ліди, він не з'являвся. Він пригадує її довгасте, смагляве, як у циганки, обличчя, карі розумні, надто розумні очі, але цілого образу ніяк не може відновити. Він силкується пригадати, які в неї вуста, і згадує, що вони здається, сухі. Ні, пізно повернулася Ліда. Не витримає вона змагання з Натою. Другом вона може бути, а дружиною — ні. — І він знову відчув дотик Натиних дівочих пругких персів на своїх грудях, а гарячий вогкий поцілунок ще й досі не присох.

Замріяний, він брів, не розбираючи дороги, і мало не попав під вагон трамваю. Вагоновід виявив його і розігнав мрії. Думки повернули в інший бік. Пригадав, що сьогодні оформлено шкідницьку корпорацію і він, не виявивши ще, здається, жодної активності, став членом корпорації. Раніш він міг удавати, що служить двом богам, а насправді дбав тільки про свій інтерес („ласкаве телятко дві матки ссе“), а тепер уже кінець, він вибрав одну з ворожих сторін. Він вибрав?! Але коли ж, і як? Як не намагався а не міг пригадати, щоб чимось справді активно виявив себе на стороні шкідників (так — шкідників, доводиться визнати, хоч як би не різало йому вухо це гідке слово). Ні, не було цього! Правда, я слухняно корився Ружинському, але ж слухняно виконував і розпорядження наркома, і навантаження парт-

осередку і, будучи безпартійним, ніколи не відмовлявся від бригад, комісій...

Кучерявий поминув кілька вуличок і ступив на східці будинку, де він жив.

— Не пам'ятаю, щоб я вибирав,—повторив він свою думку вголос.

Тоді щось штовхнуло думку далі й він аж скам'янів від цієї здогадки, що так несподівано сама з'явилася й розкриває йому очі: „Значить, мене вибрали?!“

Кучерявий відчинив двері французьким ключем і, не роздягаючись, упав на ліжко. Була вже третя година ночі. В голову ударив хміль від випитих на іменинах напоїв і він заснув. А думки роєм кубилися без жодного змісту. Він спав недовго, бо звук уставати рано—о сьомій годині завжди на ногах. Як би пізно не ліг, а в цей час сон звільняв від своїх обіймів тіло, він зіскакував з ліжка, робив гімнастичні вправи. Після того по тілу розливалася бадьорість і голова наливалася свіжістю. Так було й цього ранку. Але, зіскочивши з ліжка, він здивувався, що спав в одязі, і почав пригадувати, як це сталося. Зробив вправи, але не відчув ні полегшення в голові, ні бадьорості в тілі, і пішов мерщій узяти холодний душ, щоб освіжити організм. Як же він здивувався, коли почув що у ванні його ізольованої квартирі хтось хлюпочеться. Кучерявий став, як укопаний, роздумуючи, хто б це міг бути.

— Одну хвилинку, Андрію, я зараз звільню ванну,—сказала Ліда, почувши кроки.

Ліда?! Як це він забув, що в нього в квартирі живе Ліда. Він же їй сам запропонував зупинитися, поки знайде собі приміщення. От дурна голова, забув. Ні, треба кінчати з цією шкільською музикою, бо так і збожеволіти можна. Це добре, що Ліда тут. Я їй усе розкажу, і вона дасть мені добру пораду. Вона ж розумна, як диявол.

— Нічого, Лідо, я почекаю.

— Як спалося, Андрію, де так пізно ходив?

— Спалося погано, а ти мене тільки що перелякала.

— Як так?

— А я забув, що ти в мене зупинилася, і як почув, що хтось у моєї холостяцькій хаті хлюпочеться, то й злякався.— Вони обоє засміялися і Ліда вийшла з-за дверей.

У двадцять вісім років Ліда була свіжа, як і десять років тому. Навіть свіжіша. Колись смагляве обличчя тепер стало матовим, і очі не такі серйозні, як були колись. Вони навіть посіріли неначе. Струнка, приваблива фігура. Андрій згадав про губи. Тонкі губи були міцно стиснуті, навіть коли Ліда посміхалася.

„Сухі губи, і досі сухі! Все змінилося, пом'ягло, а губи як були сухі, так і лишилися.—розчаровано подумав Андрій. І бісиків в очах немає. Чому вона не така, як Ната?“

— Як причепуришся, давай разом снідати,—сказала Ліда і пройшла, війнувши на нього пахощами якогось одеколону.

— Добре,—відповів Андрій, намагаючись не виявити сухости в голосі. Він ніяк не міг збагнути, чому в Ліди сухі губи. Ця думка, як оса, дзижчала в голові.

— Привітай мене з призначенням на редактора нової колгоспівської газети,—сказала Ліда, коли вони зішлись за столом.

— Вітаю щиро,—відповів Кучерявий.

Чи то він не дослав сьогодні і через те похмурий, чи то денне світло заважало інтимній розмові, але він не мав сили бути одвертим з Лідою. А одвертим треба бути. Він зразу, як зустрівся ще в селі, вирішив порадитись з нею. „Кляте сонце, лізе у вікна. Я б почував себе далеко краще, коли б замість цього нахабного сонця в кімнаті розливалось електричне світло з-під зеленого абажура (неодмінно зеленого),—подумав Кучерявий. Ліда налила чаю і частувала його всячиною, наготовленою з вечора.

— Ну, а тепер я на нову посаду,—сказала вона і підвелася з-за столу.—Коли ми зустрінемося?

— Андрій зрадів, що нема потреби зараз говорити і відповів, що у вечорі буде дома.

— Так до вечора.—І Ліда пішла.

Кучерявий не знав, що йому робити. В установу йти не хотілося, щоб не зустрічатися з Ружинським та й деякими іншими співробітниками, бо будуть розпитувати. Надумав піти в парк і розвіяти трохи свій сум. Але вже зовсім зібравшись виходити, згадав, що він не вибирав кореспонденції з поштової скриньки з того часу, як поїхав у відрядження, і йому закортіло подивитися, що там є. Немов передчуття якесь з'явилося, що в скриньці повинно бути щось важливе. Видобув ключа і відчинив скриньку. Там був лист у саморобному конверті. Андрій пізнав батькову руку. Похапцем розірвав конверта і почав читати листа. Батько завжди писав коротко, лаконічно, видно великого напруження було йому потрібно, щоб викласти свої думки. Та цього разу батько здобувся на слова.

„Дорогий сину,—прочитав Кучерявий.—Сповіщаю тебе, що в нас у селі появилася колехтівізація. Спервоначалу казали, що це прийшов кінець світові і на великдень сподівалися страшного суда божого. Казали, що десь, буцім би то на Дніпрельстані, родився анцихрист. Чоловік, як чоловік, тільки очі в нього нелюдські, а якісь вогняні турбини стирчать, а з носа дим валує. І переляк, скажу тобі, був катастрохічеський. І на страшний четвер ми всі переселилися на Святу Гору, бо наш батюшка-піп казав, що нечиста сила не посміє зачепити божого міста. Але прийшов великдень, ані анцихриста, ані страшного суду не було, а приїхав агроном

та ще один з районної ком'ячейки і сказали, що то все дурниця, а треба краще сіяти та вступати до колхозу. Ми подумали-подумали та й повірили. Хліб посіяли і до колхозу поступили, а куркулів некаторих—ти знаєш Юрка Бенькара та Олексія Пікулу—кудись забрали, а з ними й попа-батюшку за агітацію. І добре зробили, бо тепереньки в нас все спокійно і в колхозі в нас все добре. Мати навіть каже, що краще, як було вдома і тобі низько кланяється. І Кирило Притика, голова колхозу, теж кланяється. Приїхав би ти та поміг хазяйство налагодити, бо не дурно ж на тебе гроші тратили. Твій батько Петро Іванович Кучерявий, колхозник”.

Андрій замислився. Батьків простий лист дуже його вразив. Як у батька все просто, без ніяких викрутасів!—подумав він. І справді, я великий злочинець, гроші витрачали та вчили, а я й забув, що мушу ж їх відробити ті гроші, а замість служити своєму народові, я воловодюся з ворогами, що морять його голодом. Що я зробив, щоб перешкодити ворогам і викрити їхнє злочинство? Нічого. Як велику ласку прийняв наукову посаду з шкідницьких рук і мало не віддав свої знання на шкоду народові. Нехай я зробив помилку, молодим, згарячу, несвідомо. То ще можна простити, але тепер свідомо з боягузства я покриваю тих, хто організовував недороди, сіяв голод на селі,—щоб тільки самому стати знаменитим. Ні, це треба викрити, треба вибратися з цієї ворожої пастки. Тільки ж докази, докази?!...

Кучерявий хутко вийшов і подався до інституту селекції. У нього виникла думка розкопати там якось дані про ті сорти, що вимерзали нехолодних зим. Він ішов і обмірковував, в який спосіб це зробити.

ІХ. два стовбці з старого журналу

Палкий день давив на термометр. Мешканці столиці, ходили, як варені. Професор Шаптицький, директор інституту селекції, порався у вегетаційному домику. Він привітно помахав забрудненою землею рукою Кучерявому.

—Збираєтесь починати працю? Хвалю, хвалю,—сказав професор.—Ось полюбуйтеся, як ведуть себе оці рослини. Цей мій винахід, дуже інтересний. Я знайшов спосіб зменшувати темпи росту рослини. Випробував у лябораторії, а тепер висіяв тут і, як бачите, наслідки чудові—Професор засміявся. Кучерявому здалося, що то регоче божевільний, а він продовжував: „Але я перехитрую Ружинського. Тепер я вишукую антитезу цього винаходу, щоб підвищувати темпи зросту, а відси й і врожайности рослин. І злий же буде Агатагел, він не пустить мого винаходу,—професор знову зареготав.—Але я й тут його перехитрую. Я продам свій ви-

нахід закордонній фірмі, і Агатангелові буде дуля". — Для більшої переконливості професор склав дулю і потряс рукою. — Вам я теж раджу випробувати свій винахід і продати його за кордон. Давайте працювати разом.. І Агатангел замість одної дістане дві дулі, — професор склав дві дулі.

„Он воно що, — подумав Кучерявий, — значить і професорові трудно з винаходами. І він мусить шукати виходу..

— Мене, професоре, зацікавила справа вимерзання деяких сортів пшениці. Чи не допомогли б ви мені розібратися в ній.

— А які сорти?

— „Золотий“ і „003“.

— Я, можу вам розказати цікаві речі про ці сорти. Їх вивів я двадцять років тому. Вони пройшли селекцію, потім сортовипробування... Але ходіть до кімнати, там я покажу вам матеріал.

Шаптицький і Кучерявий зайшли до кабінету, заставленому шафами книжок, склянок та різних препаратів. Професор довго рився в одній шафі, видобув звідти старий журнал „Сортова справа“ за 1912 рік, перегорнув сторінки й знайшов таблицю.

— Запишіть перший ряд. Врожайність: Селянка — 100 пудів. Південна — 110 пудів. Чорноземка — 115 пудів, Золотий — 150 пудів, „Рихлий“ — 175 пудів. А тепер пишіть другий ряд: вимерзання: Селянка — 10%, Чорноземка — 12%, Південна — 15%, Золотий — 75%, Рихлий — 90 — 100%. Тепер ви бачите, що це за сорти. Досить найменшого морозу, малосніжної зими, і ці сорти не повернуть навіть насіння.

— Дозвольте, професоре, але ж я вас не питав нічого про сорт „Рихлий“. Мені потрібно знати про „003“, — запитав Кучерявий.

— Так, так, отож слухайте. Після цих спроб сорти було вилучено і на репродукцію вони не пішли. Я їх був зовсім закинув, хоч це для мого гонору і репутації вченого був великий удар. Згодом, коли настало лихоліття, майже всі селекційні сорти вивелися, а коли почався неп, я рішив відновити спроби. Думав, може пощастить мені. Агатангел допоміг коштами провести нові спроби. До 1926 року я випробував їх у лябораторії та на ділянках. Спроби були, як і перше, невдалі. Пшениця вимерзала та Агатангел усе ж дав розпорядження пустити її на репродукцію, причому бувший сорт „Рихлий“ ми пустили під новою назвою „003“. Я, звичайно, не перечив, бо це ж мої сорти, мої діти. Між іншим, я думав, що де небудь у лісостепу, де вогкий клімат, вони можуть прищепитися й акліматизуватися. Та коли почали широко запроваджувати сортозміну, Агатангел пустив їх у степ і вони там дуже добре вимерзали. Спершу я здивувався тому, що робить Агатангел, але він пояснив мені, що так чинити ви-

магають міркування вищої політики. А згодом доручив робити спроби на зменшення врожайності різних сортів. І я роблю. Але я його перехитрую, ми його вдвох перехитруємо. Іноді, скажу вам по правді, мене трохи коробить ця вся робота, бо я роблю не те, що хотів би. Але раз не можна робити того, що хотів би, то робиш, що накажуть. Мені аби досліджувати — на погане, чи на добре — аби досліджувати. Я без цього не можу жити. Але я його перехитрую, — ще раз повторив професор.

— Широ дякую вам, професоре, за роз'яснення, — сказав Кучерявий і розпрощався. Але, зачинивши вже двері, він зупинився, щось надумав і повернувся назад. — А знаєте, професоре, ми з вами робимо лиху роботу, — сказав він.

— Хе-хе-хе, звикнете молодий чоловіче, хе-хе-хе, — зареготав професор, як божевільний.

Дріж узяв Кучерявого, він вилетів кулею з кабінету, „Божевільний, не інакше, як божевільний, — думав Кучерявий, і мало не підтюпцем біг, збиваючи прохожих.

Удома він узявся скласти доповідну записку наркомові. Сидів аж до вечора, нервово стрибало перо по паперові, і списані сторінки росли, як гора. Десь на 75 сторінці він, нарешті, закінчив словами: „Висновок звідси ясний, у вимерзанні сортових посівів винен найменше мороз, а найбільше винні шкідники, що свідомо ввели до сортозміни непридатні сорти. Тепер шкідники переходять до ще більшої акції. Уже оформлено шкідницьку корпорацію в межах кількох наркоматів на чолі з А. К. Ружинським. Корпорація має свої філіяли в центрі і на місцях. Туди входять учені, спеціалісти, пляновики тощо“.

Написавши це, Кучерявий відчув себе вільніше. Йому на серці полегшало.

Х. сумління й щастя

Кучерявий похажав по квартирі, наспівуючи щось бравурне, як увійшла Ліда. Він простяг їй обидві руки.

— Нарешті, покінчила зі справами. Сьогодні вільна. Якщо твої папери не ремствуватимуть, то я бажала б провести цей вечір разом, — сказала Ліда.

— Папери нехай ремствують, — відповів Андрій, — а сьогоднішній вечір наш. Я дуже радий цьому.

— То давай спершу повечеряємо, а тоді вже й поговоримо, — запросила Ліда.

Затишок огорнув кімнату. Висний, блакитного коліру абажур зосереджував світло на столі, на стравах, а кутки кімнати лишалися в сутінках. Андрій дивився, як Ліда готувала вечерю і це йому було дуже приємно. Стрічаючись очима, вони всміхалися одно одному. Пригадавши свої вражіння, Андрій голосно засміявся.

— Чого ти, Андрію? — спитала Ліда, всміхаючись.
— Сказати, що я про тебе думав уранці?
— Скажи, неодмінно скажи.
— А сердитися не будеш?
— А хіба щось нехороше?
— Не те, щоб не хороше, а так, нісенітниця.
— Та кажи, не інтригуй.
— Ну слухай. Сьогодні вранці я був у не дуже то доброго гуморі.

— Я це помітила, — вставила Ліда.
— І мені здалося, що в тебе сухі губи.
— У, противний.
— Але ти не сердься, я тепер згоден взяти поцілунок від цих сухих губів.

— Ну це вже вибачай. Після такого признання мої губи будуть не тільки сухі, а й холодні, як лід.

— Та ти не сердься, Лідо, давай чокнемося за нашу зустріч.

— Я б відмовилася від цієї втіхи, коли б і моє серце було таке сухе, як губи. — Ліда підставила бокал і продовжувала:

— Але з якого приводу ти став думати про мої губи? Якщо бути хоч трохи догадливим, то вже можна вгадати, що ти зовсім недавно, може навіть учора, пробував чиїхсь пухких губів і це в тебе й викликало порівняння.

Андрій застиг, недонісши кусня до рота, і дивився Ліді в вічі. Така її здогадливість його приголомишля.

Ліда затуманеним поглядом дивилася у вікно, ніби щось уважно там розглядала. Переборовши себе, глянула Андрієві у вічі і її очі стали ніжні. Він схопив її за руку. — Ти вгадала, Лідо, як ти могла вгадати?

— Кажу ж я тобі, що це не так трудно. Порівнювати можна тільки те, що знаєш.

— Це правда, Лідо, і раз ти догадалася про це, то я й почну розмову з цього пункту. Я таки дістав учора чудовий поцілунок, хоч правду казавши, мені його дали скорше, ніж я взяв. Дівчина прекрасна. Мені подобається, тільки...

— Аби подобалася, раджу одружуватися, — устряла Ліда. Тільки її батько шкідник, — доказав Кучерявий.

— Шкідник? О, то справа інша. Але, кінець-кінцем, вона ж за гріхи батька не відповідає.

Андрій на хвилину замислився. Дві глибокі зморшки на його високому чолі стали ще глибші.

— Але не поспішай з висновками. Ти ще не знаєш усього, — сказав він. — Її батько мій начальник і покищо не у в'язниці, і не скоро буде там, якщо я його не викрию.

— О, це справа складна! Треба викрити шкідника неодмінно. Нічий пухкі губи не можуть цьому перешкодити. Я не розумію, Андрію, які тут можуть бути вагання?

Кучерявий насупив брови, пересів із-за столу на канапу і закурив папіросу.

— Мені не так легко це зробити. Але не через пухкі губи, є важливіша причина.

— Яка ж? — вирвалось у Ліди.

— Моє минуле. Пригадуєш як ми з тобою розійшлися, тобто як ти мене покинула заради комісара (на обличчі Ліди по цих словах лягла похмура тінь), я, що перед тим на словах був червоний — пам'ятаєш наші суперечки — з пересердя змінив колір. Зо мною відбулася реакція, як ото буває з лямбусовим папером, коли на нього линути кислого. Я пішов у банду разом з кількома моїми і твоїми співучнями. Це була банда Гарчука. Ти теж про неї повинна була в той час чути. Був я там недовго, і другого дня вже втік. Але це перебування лишило в моїй психіці глибокий слід. Я намагався все викинути з пам'яті, боявся згадувати про цей жахливий вчинок, тим більше, я ніде офіційно не зазначав про цей факт. Та про нього згадали інші, — згадав мій колишній отаман, що і є мій теперішній начальник і має бути скоро моїм тестем. Він цупко держить мене в своїх пазурах і може зробити з мене шкідника, так само, як зробив божевільного з професора Шаптицького. У той же час мене цінить ком'ячейка, довіряє мені і вважає за коло партійного. Якось мені досі вдавалося сполучувати свій зв'язок з Ружинським і ком'осередком. Але тепер доводиться когось одного вибрати. Вибравши Ружинського, я піду проти свого сумління. Вибравши ком'осередок, я піду проти свого щастя. Така дилема стояла передо мною аж до сьогоднішнього дня. Але вона більше не стоїть переді мною.

Ліда пересіла до нього на канапу. — Ти даремно хвилюєшся, — пробувала вона заспокоїти.

Кучерявий знову запалив папіросу, глибоко затягнувшись, випустив цілу хмару диму, що на мить роз'єднала їх, і продовжував:

— Оце я попоїздив чимало по селах, багато непуття я там бачив, коли проходила колективізація. Це відражало мене і я спершу не міг миритися з тими формами, у яких відбувалася перебудова селянського життя. На заваді мені стали неможливі ще в моїй психіці вікові традиції селянського господарювання, селянські дрібно-власницькі традиції глибоко коріняться в моїй натурі. Тільки коли я збагнув, що колективізація теперішня є логічне завершення тієї справи, що її почато Жовтневою революцією, тому цьому заходові влади і чинять такий шалений опір куркуль і шкідники, мені почала спадати пелена з очей, і тоді я став помічати, що маса селянства не тільки злиденного, а й середнього тягнеться в колектив, розуміючи, що іншого шляху вийти із злиднів нема, я побачив щирий ентузіазм, нечуване піднесення селян,

що тракторами різало одвічні межі. Я бачив, що селянин, який почуття власності увісвав з молоком матери в організм, відчув надлом у своїй психіці, повів свої коні, повіз своє знаряддя в колектив і сам, з цілою родиною рушив на колективні поля. Декого збили з панталіку закрутники, але ця хвиля пройшла, а колгоспівська хвиля росте. І тепер я вірю, що шлях колективізації є єдиний правильний шлях розвитку сільського господарства й цілої країни. В цьому нема більше сумнівів.

— Андрій, підвівся й заходив по кімнаті. — І от у такий момент — продовжував він, — коли я мусів бути рішучим, мені на перешкоді стала та помилка, що я її колись зробив. Затаївши цю помилку, я зв'язав себе з Ружинським, який один знає мою таємницю. Я боявся, що коли від нього відійду, то він мене знищить. Але тепер я вже остаточно зважився. Грати ролю дволікого Януса далі неможливо. Великі події останнього року переконали мене, що двом силам — одній творчій і другій руйнацькій — служити не можна.

Андрій хутко вийшов до кабінету і повернувся зі своєю написаною доповіддю.

— Ось читай. Завтра я віддам наркомові цей вирок Ружинському і собі. — Він передав Ліді доповідь і впав у фотель.

— Яка картина, яка картина! — повторювала Ліда, читаючи доповідь, і своїми словами, як голками, шпигала Кучерявого.

— У тому, що ти розповів, я пізнаю тебе, Андрію, — сказала Ліда, закінчивши читати. Ти за десять років незмінився. Я завжди вважала й тепер вважаю тебе за людину чесну, добропорядну, людину, яка свідомо злочинствувати не буде, але в тебе жахлива вдача. Ти якийсь безвільний і разом з тим ексцентричний. Твої переконання й вчинки здебільшого не зв'язані, здебільшого ти дієш під чужим впливом або ж під впливом настрою. Це не годиться для нашого часу. Нашому часові потрібні люди сильної вдачі, люди волі. Безвільна людина мусить вмерти. Мене, між іншим, дивує, як ти міг виявити таке боягузство. Як на мою думку, то Ружинський мав більше підстав боятися тебе, ніж ти його. Я певна, що і він також затаїв той факт, що був у банді. А він же, як отаман розикує більшим, ніж ти, молодий хлопчина, спантеличений інтелігент. І для мене стає ясно, чому він так за тебе держався, так міцно тебе обплутував всіма засобами.

Кучерявий широко розплющив очі, в іншому світлі стала перед ним поведінка Ружинського. — Так, безперечно так. Дивно, як це я сам цього не зрозумів. Як я не збагнув такої простої речі!

— Май на увазі, — сказала Ліда, — що дискредитації тобі не минути. Як тільки шкідники дізнаються, що в тебе є проти них матеріали — вони тоді зразу, скомпрометують тебе. Отож

вони нічого не повинні знати і нехай думають, що все гаразд, до слухного часу.

Розв'язавши всі свої сумніви, Андрій заспокоївся і весь вечір вони з Лідою згадували минуле і говорили про майбутнє життя.

Другого дня вранці Кучерявий очікував у приймальні наркома і міркував про те, як він говоритиме, з чого почне. Він дуже хвилювався, аж кров йому вдарилася в мозок. Він стиснув руки так, що їх хруст занепокоїв завідувача приймальні. Він помітив його рух до шклянки з водою і попросив не турбуватися. Тут його покликали на аудієнцію.

Як і минулого разу, нарком стрів Кучерявого привітно, потиснувши обидві руки, підкреслюючи цим свою цілковиту довіру. Аудієнція тривала довго. Кілька разів заглядав зав. приймальні, потім він підійшов до наркома і сказав, що чекають товариші з важливими справами. Нарком просив ще зачекати і слухав далі те, що розповідав Кучерявий.

Нарешті Кучерявий закінчив і поклав писану доповідь на стіл. Нарком кілька хвилин мовчав, неначе відновлював у своїй пам'яті окремі епізоди шкідництва і цілі картини контрреволюційного дійства, що про них йому розповіли.

Картина справді була напрочуд, вона вражала чіткістю своїх ліній, продуманістю своєї будови. Все: наука, досвід, організація було мобілізовано і слухняно корилося своїм керівникам. Шкідницька машина мала такий диявольський характер, що трудно було навіть збагнути, люди з великим досвідом і великою злістю тільки й могли її збудувати.

Перед очима наркома пройшли картини: як контрреволюційний мікроб, спершу манесенький, проліз у щілину в державній організації. Почував він себе спершу кецько. Потім обжився, обріс, знайшов собі і співзвучні думки, заволодів важливішими органами. Потім почав консолідуватися з такими ж мікробами на периферії. Для цього йому бракувало прав і він зробив рішучий крок до керма. Він упевнено сів у крісло, ніби воно давно вже його чекало, і тоді почав діяти. Скрізь розсаджував своїх людей. Користаючись із заведеної в наркомоті бюрократичної системи, він подавав доповіді і проекти резолюцій формою радянські, а суттю антирадянські.

Нарком прикусив губу. Раптом він здригнувся. Перед ним пронеслися картини спалених ланів, обдрипаних хат і їх господарів. Вони обміняли своє загорьоване зерно на сортове, посіяли і чекали доброго врожаю. Але пшениця вимерзла, а де й не вимерзла, то ледве насіння вернула. „І хто його зна, що воно таке за знак,—казав селянин,—і мороз наче не дуже то, а пшениця вимерзла“... А наука тимчасом доводить, що правильно вимерзла.

Заспокоєний трохи насіннєвою позикою, допомогою

уряду, бідолага чухав потилицю і вже так чи так мусив сіяти сортову пшеницю. А пшениця знову вимерзала. Комісії вивчали причини, рисували таблиці, діаграми, але справжньої причини так і не знайшли... Нарешті причину знайдено. Мороз—морозом, але є ще винні крім морозу...

— Я щодо вас не помилився,—вимовив нарком.—Багато дечого я підозрював, догадувався, але такої картини... Такої картини навіть буйна фантазія не могла б мені намалювати. Організувати недорід... Диявольська штука! Я вас попрошу тов. Кучерявий, бути сьогодні наготові, можливо вам доведеться їхати зі мною до голови уряду. А поки йдіть.

І нарком міцно потиснув Кучерявому руку.

Кучерявий уже був у дверях, коли нарком його зупинив.

— Пождіть тов. Кучерявий, ви ж мені так і не сказали, хто головний керівник цієї організації.

— Ружинський. У писаній доповіді зазначено,—відповів Кучерявий.

— Мій помічник—головний керівник?! Постріляти нас усіх, сліпців, мало

Чистка наркоматського апарату тривала вже кілька днів. Сьогодні чистка відбувалася у шефів, на тракторному заводі. Багато великих і малих бюрократів уже відбули і очікували вироку. Багато ще рядових службовців було на черзі, вони хвилювалися. Ружинський був цілком спокійний—йому нічого не загрожувало. За для порядку і йому доведеться відбутися цю дуже неприємну процедуру, але він за себе не боїться.

Комісія сідела за червоним столом і радилася. Нарешті, голова подзвонив і сказав, що сьогодні комісія вирішила про-чистити найвідповідальніших працівників, користуючись із великої присутності робітників.

— Просимо Агатангела Костянтиновича Ружинського.

Упевнено і солідно зійшов Ружинський на трибуну. Він перед цією трибуною не вперше, іще місяців зо три тому він тут доповідав про п'ятилітку сільського господарства України. Багато присутніх робітників його знають. Онде один навіть головою киває йому.

— Ну, розкажіть нам про себе, Ружинський,—запропонував голова.

Ружинський голосно почав розповідати, як він пас малим гуси, потім худобу, як він учився на зароблені гроші, як він морально переживав, коли вже став фахівцем і змушений був робити на поміщиків, а не для народу. Він дуже радів революції і навіть сам брав деяку участь. Швидко поминувши громадянську війну, він почав докладно розписувати свою роль у відбудові сільського господарства на відповідальних постах.—Сьогодні як раз десять років з того часу, як я працюю в наркоматі під керівництвом партії,—ефектно закінчив свою промову Ружинський.

Почулося кілька оплесків.

— У кого є запитання?—спитав голова.—Але запитань ні в кого не було.

— У кого є запитання?—ще раз запитав голова. Підвелася одна рука.

— Прошу,—сказав голова.

— У мене, власне, не запитання, а пропозиція відзначити десятилітню віддану роботу Агатангела Костянтиновича, я виступаю з доручення групи співробітників, що з перших днів працюють з Агатангелом Костянтиновичем і пропоную піднести клопотання про нагороду Агатангела Костянтиновича орденом трудового прапора.

— Відзначимо, відзначимо,—сказав голова,—але ще рано, може все ж у кого небудь є яке запитання, або зауваження, а коли нема у присутніх, то може у членів комісії є що сказати. Ага, от товаришка Липенкова хоче щось сказати.

— Еге ж,—сказала Липенкова.—Мені здається, що в анкеті гр. Ружинського є прогалина, у нього не зазначено, де він був і що робив у кінці 19 і на початку двадцятого року.

Запитання не сподобалося Ружинському, він ніби відчув тут щось непевно, але опанував себе і почав сміливо розповідати, як він жив у батька на селі і переховувався по лісах від білих та зелених, що на нього чигали...

— А чи не від червоних ви ховалися по лісах—почувся голос із залі.

— Хто це сказав, ніби Кучерявий,—промайнуло в голові Ружинського, коли він озирнувся.—Але ні,—заспокоїв себе,—Кучерявий не скаже, йому це не вигідно.—Це була одна мить і Ружинський ніби зовсім спокійно відповів:

— Ні.

— А от у мене є відомості, що ви командували бандитським загоном,—сказав голова.

Ружинський передихнув.

— Це неправда.

— Признавайтесь, отамане Гарчук. Тут є свідок, — Агроном Кучерявий, що був разом з вами в банді, а тепер усі ваші шкідництва, викрив—відповів голова.

Грунт захитався під Ружинським, замакітрилася голова, але він зробив надлюдське зусилля, щоб опанувати собою,—треба діяти, кожна хвилина дорога. Він рвучко метнувся, але його підхопили попід руки два червоноармійці. Він зрозумів—це кінець.

Кучерявий почував себе бадьоро, полегшено. Це було два тижні тому. Коли Ружинського вивели із залі, він попросив слова і розповів присутнім, склав покуту. Напружено слухала робітнича аудиторія його розповідь про те, як шкідницька наука організувала недороди, як шкідники під-

ривали, користуючись довірою, основи радянського господарства.

Потім говорив голова комісії чистки, робітник тракторного велетня. Він характеризував його, спеціаліста Кучерявого, і в його особі багатьох інших що досі вірили в буржуазну науку.

— Провину товариша Кучерявого—казав робітник,—пролетарська країна простить. Агроном Кучерявий буде за приклад для багатьох спеціалістів, що багато з них, через свою „аполітичність“ і досі перебувають у полоні буржуазної науки та її антирадянських теорій.

Тепло поставилися робітники до Кучерявого. А він запалився молодим будівничим вогнем. Він бачив себе маленьким, але важливим, гвинтиком величезної могутньої соціалістичної машини, що виривала остаточно капіталістичне коріння і творила нове життя.

Він розумів, що мало визнати провину, треба її спокуювати ділом, треба остаточно порвати все, що в'язало його з шкідниками. Як не вабила його наукова робота, але брати з шкідницьких рук цей дар він не може. На виробництві довести свою щирість—ось його обов'язок. Ліда цілком схвалила його рішення.

XI. ляборантка пулінська

Ристю біг польовою дорогою, запряжений у лінейку, гнідої масти радгоспівській кінь. Вечоріло. Коник хвостом змахував мух з своїх клубів, іноді на бігу зривав майже спілі вівсяні колоски і весело ржав, гордо задираючи гривасту голову. Скрізь навкруги жовтіли хліба.

— Що, пустили жатки на нічну роботу? — запитав один з тих, що їхали лінейкою.

— Пустили, Андрію Петровичу, — відповів другий.

— Ну й як? — запитав той, кого звали Андрієм Петровичем.

— Усе гаразд. Оце третій день роблять. От тільки полеглого хліба не наважуються без вас збирати жатками. Самі розумієте, робота незвична.

— Ну, а що в нас нового трапилося, Купріяновичу, за той час, що мене не було? — запитав Андрій Петрович.

— Та нічого такого. От хіба — прислали з зернового інституту ляборантку. Уже днів п'ять тут, — шустра дівчина — з Крутянським уже закрутила.

А це чудесно, що прислали, — відповів Андрій Петрович.

— От ми й дома, — сказав Купріянович, коли лінейка в'їжджала в розчинену браму, на якій зверху червоними літерами на білому, від пилу сірому, тлі було написано: радгосп „Червоне зерно“. Лінейка під'їхала до дерев'яного двоповерхового будинку.

— А що там?—запитав Андрій Петрович на освітлену залю.

— А там сьогодні шахові змагання, затіяли і ова ляборантка з Крутянським.

— А де ж Григорій Іванович?—запитав знову Андрій Петрович.

— Та його викликали чогось до райсу. Надвечір поїхав та там уже й заночує, казав.

Розпрощавшись з Купріяновичем, Андрій Петрович Кучерявий зайшов у будинок на другий поверх, до своєї кімнати. Ця кімна а була його робочим кабінетом і разом житлом. Покидавши привезені пакунки і помившись з дороги, Кучерявий сів до столу, накинувся на газети, літературу й листи, що накопилися за його відсутність. Переглянувши зміст журналів, він одіклав два і почав розглядати листи. У Кучерявого була звичка перше, ніж розконвертувати листи, роздивитися пильно всі конверти і вибрати спершу, ті, що чимось особливо його зацікавили. Він розірвав конверта зі штампом зернового інституту. Директор інституту сповіщав, що при радгоспі „Червоне зерно“ ухвалено утворити відділ інституту за його, Кучерявого, керівництвом, а в допомогу йому призначено ляборанта громадянку Пулінську.

— Ага, — подумав уголос Кучерявий, — це про неї, мабуть, і говорив Купріянович. Чудесно, тепер досліди доведемо до кінця. — Після цього, перечитавши інші листи, він уместився на канапі і взяв відкладені журнали. Його увагу цілком поглинула стаття американського агронома про природню деградацію сорту. Закінчивши статтю, Кучерявий замислився.

Рік тому він залишив культурний центр і пішов на виробництво. Вибравши радгосп „Червоне зерно“, що тільки першої більшовицької весни зорганізувався, Кучерявий дістав наказ від Зернотресту про призначення його на посаду заступника директора, вирушив у степ, сповнений бадьорістю і бажанням всі сили віддати на соціялістичне будівництво. У радгоспі „Червоне зерно“ Кучерявий застав директором 25-тисячника Кунченка Григорія Івановича. Ухмілка здивовання й радості розлилася по широкому обличчю Кунченка, коли він дізнався, що Кучерявий працюватиме в радгоспі.

— Нам постійного агронома! Охо-хо-хо, пішли наші вгору.

То допроситися не міг, щоб нам агронома на два дні проінструктувати прислали, — я ж у сільському господарстві, як то кажуть, ні бе, ні ме, — аж тут на — постійного агронома. Ну й діла ж у тресті, — не міг ніяк заспокоїтися Григорій Іванович. — Ну, голубчику, пожалуйте в наші, як кажуть, апартаменти. Кімнатку вам одведемо. У нас теж не абіяк — двоповерховий будинок. Правда, будинок з дощок, а не з залізобетону, та все ж двоповерховий.

Кучерявому дуже припав до вподоби цей скромний, життєрадісний робітник. Саме такого начальника він бажав. З першого разу, навіть не відпочивши, Кучерявий засів з Григорієм

Івановичем за роботу. Познайомився з господарством. Воно мало двадцять тисяч гектарів такої землі, що їх вперше орав плуг, засіяної ярою пшеницею, вівсом, кукурудзою та іншими культурами. Їх треба зібрати. На озимий клин приріжуть ще тисяч десять гектарів цілинної землі. Радгосп починав перші жнива із запізненням. До того ж бракувало машин. Познайомивши Кучерявого зі справами, Григорій Іванович додав:

— Осінь мене турбує. З нашим реманентом не впораєшся. Як тільки ви чуточку ввійдете в курс справи, я мушу покласти всі жнива на вас, а сам візьмуся готувати осінню сівбу. Треба здобути машин, тракторів, сівалок. Не попобігавши коло цього, нічого й не матимемо.

Говорячи так, Григорій Іванович думав про себе: „А ну, побачимо, як наш новий агроном упорається. Це буде йому проба“. І почав тоді Кучерявий. Він з перших же кроків побачив, що Григорій Іванович таки добрий хазяїн, і сільське господарство знає, хоча й любить говорити, що він у сільському господарстві „ні бе, ні ме“. Справді, поставити радгосп на ноги на порожньому місці треба мати не абиякі здібності, Григорій Іванович своїм ентузіазмом запалив і робітничу масу. Тим і пояснюється, що, мавши вдвое, а то й утрое менше машин і тракторів, ніж багато сусідніх радгоспів, радгосп „Червоне зерно“ обсіявся раніш за них. Його трактористи ставили рекорди, перевищували в кілька разів норми, кінні сівалки у Григорія Івановича також перевищували удвое, утрое норми. Робітники шанували свого директора, як рідного батька. Жодний сезонник не залишив роботи, тоді, як у багатьох навколишніх радгоспах плинність робочої сили набрала загрозливого характеру. Пообробившись у себе, Григорій Іванович давав допомогу колгоспам. Його по селах так і звали: „колгоспівський батько“, а іноді — в жарт „становим хребтом“, за те, що він у своїх промовах завжди любив уживати ці сталінські слова. Отакий був начальник агронома Кучерявого. Уже рік працює він під його керуванням. Рік корисної роботи. Іспит у жнивях Кучерявий витримав блискуче, успішно провели й осінню сівбу. Це було так недавно і разом з тим так давно. З того часу виріс радгосп у велике культурне господарство. Тепер він має вже агрономічний колектив — на кожній ділянці окремих агроном.

Праця на дослідній станції полишила в Кучерявого нахил до дослідницької роботи. Разом з практичною роботою по господарству, він провадив дослідження питань, що їх висувала практика. Спершу це були аматорські спроби, але де далі Кучерявий переконувався, що велике господарство без дослідницької роботи обійтися не може. Вона мусить стати складовою частиною кожного радгоспу. Не багато варті ті дослідниці, що дають станції і інститути, відірвані від господарської практики. Для нього стало зрозуміло, чому їхні дослідниці так мало

придатні для соціалістичного господарства. І він завів дослідне поле, а потім і лябораторію. І взявся, нарешті, досліджувати свій винахід. Робота йде на лад, а тепер піде ще хуткіше, бо йому допомагатиме ляборантка. Кучерявий уже спав, а солодкі мрії виникали в голові, обганяючи одна одну.

Повновидий місяць спускався долу, коли Кучерявий прокинувся, і миттю схопившись, вийшов на ганок. Усе спало. Ні — не все. Здала миготіли вогники, пересуваючись, ніби бродили якісь розвідники по степу. Гув віндроуер, йому вторили спокійніші, тихші звуки жаток. Загавкав собака і прожогом кинувся до ганку.

— Цу, цу, Аполон, — покликав Кучерявий. — Пізнавши його, собака підбіг і почав винувато махати хвостом. Кучерявий погладив собаку і пішов у степ. Аполон побіг попереду, полохаючи польових птахів. Перед їх очима розгорнулася казкова картина. Гур-гу, гур-гу, гур-гу, — гув віндроуер, примарою бродячи по степу. Чах-ча-чах — шипіли жатки.

Дивлячись на ці вогники, Кучерявому згадалося дитинство. Як давно це було. Який довгий шлях позаду. Скільки тривоги, скільки бур, радощів і розчарувань лишилося на його короткому життєвому шляху. І чого було більше? — Певно бур. Бурі гойдали й підкидали його вутлий життєвий корабель і мало було зовсім не потопили, ніяке лавірування не могло його врятувати, аж поки він не зрозумів, що кораблеві потрібен міцний стерновий, щоб досвідченою рукою направив його на вірну путь. І от тепер він упевнено прямує і не боїться бур.

— Стоп! — крикнув він, коли наблизився комбайн. Скочив на машину і натиснув педаль. Заревіла машина і рушила плавко. Закипіла знову робота, заскрипіла солома, зашуміло зерно. Праця йшла шпарко. Радісно гавкав Аполон, забігаючи вперед. Соняшний промінь вихопився ніби пасмо світла прожектора. Стоп! Прийшла зміна. Міцно ручкалися робітники. Одні йшли відпочивати, інші займали їхні місця. За чверть години бригади знову йшли походом на хвилясту пшеничну стіну. Кучерявий пішов польовою дорогою. Розбуркана роботою енергія вирувала в ньому. Попереду, ніби замислившись, біг Аполон.

— І-е-ех! Руки—вгору; руки—вниз; руки—в боки; руки—вниз, — робив вправи Кучерявий. Яке щастя бачити наслідки своєї, — ні не своєї, а колективної роботи. Звернувши на дослідні ділянки, що мали вигляд невеличких прямокутників, він затримався. Минуло скількись часу. Аполон кинувся вбік і звідти почувся жіночий крик. Кучерявий покликав собаку і пішов назустріч. Його здивовання було безмежне, коли в цій жінці він пізнав Нату Ружинську.

— Ви? Як же це?

— А дуже просто. Я тут нова ляборантка.

— Дозвольте! Там же якусь громадянку Пулінську прислали...

— Ха - ха - ха, — зареготала Ната.

— А, тепер розумію. Ви певно заміжня — сказав Кучерявий.

— Так, мій друже, заміжня. Що ж мені було робити, сім'ю ви зруйнували, від мене відмовилися. — Вона поведилася вільно. Веселість іскрилася в очах і в усій її істоті. Пасмами світлого волосся ніжно грався легкий ранковий вітерець. Вона безперервно сміялася. А втім Кучерявий спостеріг в її сміхові і в усій постаті якусь нервовість, помітну тільки тому, хто знав Натю раніше. За цей рік пустотлива дівчина Ната стала справжньою красунею, але пережиті тривоги поклали свою, хоча й ледве помітну, печать. Її сміх був зваблівіший, навіть як раніш, та все ж у ньому чулися нервові потки.

— Не сподівалися такої неприємної зустрічі? — озвалася Ната першою після мовчанки. а в очах її блиснув зловісний вогник і згас. — Ви думали, що поставили хрест на всьому старому, а воно, те кляте старе, бачте, нагадує про себе. Ви почуваете себе неприємно?

— Як вам сказати. Ця зустріч для мене безперечно несподівана. Не могу зараз сказати вам, як я до неї ставлюся.

— А ви не хвилюйтеся і ніяк не ставтеся, то буде найкраще. Я — ляборантка, ви — мій начальник. Вважайте, що наше попереднє знайомство нікого й ні до чого не зобов'язує. Коли хочете, вважайте, що ви ніколи й не знали Нати Ружинської, а просто вперше тут познайомилися з ляборанткою Пулінською.

Вони йшли тасьмою до двору. Кучерявий зосереджено думав, а Ната жартівливо говорила і все сміялася.

— Гаразд, — я не такий боягуз, щоб боятися нашого попереднього знайомства. А якщо я дав вам привід так гадати, то це просто від несподіванки, — сказав Кучерявий, прощаючись. Ната вгадала. Де б не був і щоб не робив того дня Кучерявий, вона йому з думки не йшла. Чого вона тут з'явилася? Випадок? Якщо випадок, то надто дивовижний; але ж чи випадок? А якщо ні? А якщо вона з'явилась навмисне, щоб нагадати йому про минуле?..

Поринувши в роботу, Кучерявий уже зовсім почав забувати деталі торішньої історії. Вона іноді, зрідка, випливала неначе сон і, як буває уві сні, не завжди так уявлялася, як було насправді. Контури подій розпливалися, як світанковий туман. Цей туман закривав від нього самого постать торішнього Кучерявого і його ролю. Йому здавалося, що він цю драму знає з театру, як глядач, а не як головний актор. Для нього цей рік був роком спокою і повної гармонії в мислях і в діях. Виконавши свій громадський обов'язок, Кучерявий попав у виробничу атмосферу, де були працьовиті люди, що в праці знаходили найвищу насолоду. І він пройнявся їхнім ентузіазмом. Його, звичнута вже і витончена, психіка випросталась і навіть спростилась. Спершу йому здавалося, що він став ніби щаблем нижче, як інтелект. З культурним центром

його зв'язували тільки листування з Лідою, але згодом, у виробничому оточенні, серед безмежного степу відчув, що знайшов те, чого в мріях давно шукав. І він накидався на роботу. Робота ввбирала в себе всі його інтереси. Заспокоїтися, викинути з голови все зайве — і тут зустріч з Натєю Ружинською...

ХІІ. г е р о ї

Приїхав Григорій Іванович з району. За його присутності все і всі виглядали інакше. Радгосп зразу ніби ще більше оживав. Робота йшла краще. А цього разу Григорій Іванович повернувся особливий якийсь, урочистий надзвичайно і просив скликати збори всіх робітників та спеціалістів.

— Ну й привів я новину, — сказав він Кучерявому.

— Яку саме?

— Еге, яку, от і не скажу до зборів. Нехай покортить. — Та не витерпів. — У герої виходимо, — сказав. — Докладно на зборах дізнаєтесь. Не хочу тепер розповідати, щоб запалу не розгубити.

За півгодини у клубній залі вже скупчився народ. Гомін крізь розчинені вікна слався по надвір'ю і, поринаючи в степ, зливався з його шамотливою присмерковою тишою. Григорій Іванович, причепурений, урочистий, вийшов на естраду. Все стихло. Поправивши краватку, він почав говорити.

— Товариші робітники й спеціалісти. Ви, я певен, знаєте, що радгоспи є становий хребет колгоспівського руху, — так сказав тов. Сталін. І це правильно. Коли б не радгоспи, бідняк і середняк не мав би з чого брати приклад і не так скоро зрозумів би, що для нього є єдиний шлях — у колгосп. Без радгоспів він не мав би де наочно вивчати переваги великого соціалістичного господарства, заснованого на найновішій агрономічній науці і техніці. Правильно організоване радянське господарство розвивалось перед його очима і він бачив його успіхи. Та майте на увазі, що не тільки в цьому суть. Адже ж і до революції він бачив велике господарство, поміщицьке. Звичайно, і тоді він бачив, що поміщик краще хазяйнує за нього, і не тільки бачив, а й допомагав своєю працею поміщикові багатіти. Але поміщик його визискував, а в радгоспах селянин вчиться господарювати. Отож суть і є в різниці між тим, що було тоді і тепер. Селянин цю різницю не тільки бачив, але й відчував. На прикладі хоча б нашого району можна спостерігати, який міцний зв'язок між радгоспами і трудящим селянством. І на цій зв'язку, на цій спілці ми успішно вивершили і першу й другу більшовицьку сівбу. За це радянська влада присудила тепер нашому радгоспові найвищу пролетарську нагороду — орден Леніна. Тому цей орден не тільки наш, але й всього колгоспівського селянства нашого району. Це моє перше слово. А тепер, това-

риство, я маю сказати друге слово, про те, кому ми маємо дякувати за те, що вийшли в герої, що про нас говоритиме вся країна. Звичайно, найперше ми мусимо подякувати нашому колективові робітників та спеціалістів, що як дружня сім'я по-більшовицькому билися, щоб виконати директиви партії і уряду. Ми у себе зліквідували прогульника, як клясу, у нас не було жодного дизертира. Це є наслідок виховної роботи нашої партійної організації та високої свідомості наших робітників. Але хто ж у нас був зв'язковим кільцем між спеціалістами і робітниками! Хто так віддано допомагав нам пов'язати агрономічну й машинову техніку з ентузіазмом робітників нашого радгоспу? Сподіваючись, що ви мені підкажете. Адже, правда, це був наш дорогий Андрій Петрович Кучерявий? Це ж він кожної хвилини, дня й ночі з'являвся скрізь, де потрібні були його знання й досвід. Ви певно знаєте, товариші, його історію. Знаєте, що він був якийсь час знаряддям в руках шкідників, але зумів визволитися з-під їх впливу і викрив їх шкідницькі дії, і допоміг пролетарській країні підрізати коріння шкідницької організації. Я пропоную просити уряд відзначити товариша Кучерявого, як зразкового червоного спеціаліста і видати йому грамоту. На цьому я й закінчую своє слово.

Грім оплесків вкрив останні слова Кунченка. Колектив загум, як рій, вітаючи свого героя. А герой від несподіванки і надзвичайного зворушення не міг отямитися. Думки його кудись розбіглися з голови і ніяк не зібрати їх до гурту. Тимчасом збори затихли, чекаючи від нього слова. Голос дрижав, і заплітався язик, коли Кучерявий почав відповідати. Поволі опанувавши себе, він нарешті сказав:

— Дорогі товариші й друзі, дозвольте так вас усіх назвати, бо я ж від вас бачив тільки щирі приязнь до мене — людини, що замалим не втопла. Мені просто совісно, що Григорій Іванович тут про мене стільки наговорив. Це для мене велика втіха, але ж я вважаю, що іще рано відзначати мою роботу. Я іще не спокутував свого гріха і взагалі, якщо ми маємо ті досягнення, що про них казав Григорій Іванович, то це заслуга Григорія Івановича: він мені створив теплу товариську атмосферу і керував моєю роботою. Тому я вам усім щиро вдячний за шану, але всі ті заслуги, що маємо ми, треба віднести до Григорія Івановича, а не до мене.

Тут не витерпів Купріянович. Він одкашлявся і сказав:

— Я збираюсь не вихваляти товариша Кучерявого, а покрити його, як слід. Ну де ж таки видано в пролетарській сім'ї: покута, покута. Та що це таке, хіба в нас тут якийсь монастир, а ми ченці, що зібралися гріхи замолювати? Хороший працівник Андрій Петрович, але інтелігентщина в ньому глибоко засіла. Нема, щоб сказати просто, по пролетарському: дякую за шану, далі буду робити ще краще,

ще, завзятіше працюватиму. Так ні, товче воду в ступі: „Гріхи не спокутував,—не моя заслуга, а Григорія Івановича“... Правда, без Григорія Івановича нічого тут у нас не було б і на те його партія і робітничка кляса тут і настановили, щоб керував. Безперечно, вони оцінять його роботу. А Кучерявий, то інша річ. Його шлях був від банди у шкідники, а він шкідників викрив, а сам став червоним спеціалістом, ударником, от що. То яких іще покут треба? Так що: хай живе Кучерявий—наш герой! Давайте його покачаємо та намнемо йому трохи боки, щоб не маніжився перед робітниками.

І Кучерявий полетів до стелі, смішно маючи в повітрі полами піджака.

— Ну, буде вже,—сказав Григорій Іванович.—Боки наштовхали, а тепер давайте ухвалимо резолюцію—„просити уряд відзначити віддану соціалістичній реконструкції роботу червоного агронома Кучерявого і видати йому грамоту“—закінчив Григорій Іванович під оплески зборів.

Кучерявий так був схвилюваний цією подією, що не міг знайти собі місця, його тягло на повітря, і він пішов навмання; треба було зосередитися на самоті. Але тільки одійшов він кілька кроків, як його наздогнав секретар радгоспівського партоосередку, літній робітник Козюра.

— Ну дружище, от ми герої,—сказав він, узявши його під руку.—Пролетаріят і партія ніколи не забувають тих, хто віддає свою працю і знання для загальної користі. Пролетаріят і партія не купують совісти, вони вимагають ясно сказати, або з ними, або проти них. І пролетаріят, що переміг, не мстить тим, хто був раніше проти нього, а потім щиро визнав свої помилки і став працювати для нього. Переможному пролетаріатові чуже почуття помсти. А чому це так, як ви гадаєте?—закінчив запитанням свої слова Козюра.

— Я розумію, чому. Тому, що пролетаріят є визволитель всього людства від рабства,—відповів, поміркувавши, Кучерявий.

— Тепер ви розумієте, що Купріянович дуже влучно відповів вам. Очима Купріяновича дивиться вся робітничка кляса. Ви довели свою щирість і відданність на роботі. Але скажу вам по щирості: ви ще не перевиховалися так, щоб безоглядно йти за пролетаріатом і партією. У вас іще є чимало того, що чуже робітничій клясі. Я це помічаю. Своїм світоглядом ви вже наш, але вам бракує справжньої більшовицької волі у всьому—не кільки в роботі, бо в роботі ви вже наш—а у всій своїй поведінці. Я спостерігав вас і помітив, що ви більше керуетесь чуттям, а свідомість ваша ще надто пасивна. Згадайте, як ви підпали були під чужий, ворожий вплив і глядіть щоб цього не сталося знов. Ви надто захоплюєтеся своєю ідеєю і, мені здається, не даєте собі звіту, для кого й для чого вашу ідею треба здійснити. Ваша ідея

велика, це ми всі визнаємо, тому й допомагаємо її здійснити. Але щоб велику ідею здійснити потрібні люди дужої волі, потрібно що-хвилини пам'ятати, для кого і для чого це робиться. Треба не за якусь окремо взяту ідею боротися, як це робите ви, бо це ж своєрідний кар'єризм, а боротися за ідею, яка включає в собі всі передові ідеї. — це ідея соціалізму. Треба усвідомити, що тільки пролетаріят здібний здійснювати великі ідеї нашого часу, бо він практично здійснює найвеличнішу ідею, за яку людство віками билосся безуспішно, аж поки пролетаріят нашої країни не взяв владу.

Слова секретаря партосередку були жорстокі. Вони дряпали знову було роз'ятрені рани Кучерявого, але він не міг відчувати їхньої правди і сказав схвильовано:

— «Якщо я став корисним членом пролетарської сім'ї, то в цьому найменша моя заслуга, найбільша заслуга — радгоспівської парторганізації, що виховувала з мене корисного працівника.

— Пам'ятайте, жодних сантиментів, — відказав Козюра. — Вони повернули назад. Ідучи мовчки, кожен думав про себе. Коло будинку розпрощалися.

Коли Кучерявий підійшов до своєї кімнати, з темряви виїшла якась фігура. «Хто це?» — запитав він.

— Не лякайтеся, це я, — відповів жіночий голос.

— Ви, Нато Агтангелівно?

— Я, власною персоною. Та відчиняйте ж кімнату. Не стояти ж нам під дверима. Чи не раді?

— Вибачте, але що трапилось, — запитав Кучерявий, пропускаючи Нату вперед.

— Та нічого не трапилось? Просто я пришла вас привітати: Ви ж герой тепер, — сказала Ната і почала роздивлятися по кімнаті.

Кучерявий не міг розібрати, чи щирі слова Нати, чи вона глузує. Йому ніби здавалося, що в неї бrenіла, зла, іронічна нотка.

— А який тут у вас хаос. Нікому вам затишок зробити, — казала далі Ната. — Як вам не сором! Герой, а хата брудна, без жодного затишку. Це тому, що ви не любите жінок і нидієте парубком. Проте вас жінки люблять. І я перша. Не вірите? Думаєте, жартую? Даремно, я цілком серйозно говорю. Та ви ж це й сами давно знаєте, і коли б ви мене тоді покликали, я відмовилася б від батька.

Лукаво блесіли Натині очі, іронічно всміхалися вуста. Кучерявий серйозно глянув на неї.

— Що вам за охота жартувати, Нато Агтангелівно. А що було б, коли б ваш чоловік чув цю розмову?

— Хаха-ха, чоловік! Ех ви, святоша! А навіщо він мені здався? Візьму й кину його. Та я вже й кинула тоді, як поїхала сюди. Цілком серйозно вам скажу, що я вас кохаю ще

з тих пір, як... словом, ви сами знаєте. І оце в мене виникла геніяльна ідея. Я залишаюсь у вашій кімнаті: Ви, сподіваюсь, нічого не матимете проти, бо й ви ж мене трошки любите, я знаю.

— Що ви, Нато Агатангелівно, у вас, видно, нерви не в ладу. Давайте я вас проведу додому.

Кучерявий підійшо до Нати і взяв її за руку. Вона була холодна, як лід.

— Ідіть спати і заспокойтеся.

Ната спалахнула.

— Так ви вдруге не приймаєте мого кохання. Ну, то глядіть, я мститиму за те зло й приниження, що ви заподіяли мені.— Одіпхнувши його, Ната прожогом кинулася в двері.

ХІІІ. „Міледі“

Тут доведеться повернутися назад, щоб пояснити, як і чого з'явилася Ната Ружинська або Пулінська в радгоспі „Червоне Зерно“. Коли Агатангела Ружинського заарештували і засудили до вищої кари, його родині минулося щастя. Випечений, звиклий до легкого життя Нати довелося зазнати злиднів. Вона стала „дитям ночі“, зіркою.

Кожна „зірка“ обирала собі умовне ім'я. Ната уподобала ім'я Міледі з „Трьох мушкетерів“. Вольова Міледі захоплювала схильну до авантурних дій ще з тих часів, коли їй не доводилося турбуватися про заробіток, Нату. Тепер Міледі стала її куміром. Жінка, яка володіла самим великим кардиналом, що крутив королем, як йому того хотілося— ось мій ідеал!— не раз так міркувала Ната, очікуючи „гостя“.— Шкода тільки, що кардинала в мене немає. Та їй пощастило— кардинал знайшовся. Це був громадянин Пулінський, завідувач відділу постачання якогось тресту. Громадянин Пулінський, маючи за плечима років з п'ятдесят п'ять, любив красивих жінок. Після першої ночі, Пулінський став постійним клієнтом Нати. „Міледі“ так уподобалася йому, що він залишив свою родину і одружився з Натою. Тоді вона знову зажила на широку ногу. Але, маючи вже не абиякий життєвий досвід, Ната не дуже то покладалася на свого кардинала і добилася, щоб він улаштував її на роботу. Скористувавши свої зв'язки, натиснувши кнопки, де слід, Пулінський влаштував Нату в лабораторії Зернового інституту. Тоді, здобувши права громадянства, Міледі вирішила позбутися свого кардинала, бо не без підстав догадувалася, що Пулінський буде і свій, і її добробут на нетривкому ґрунті, обкрадаючи трест. Їй не раз ввижався несподіваний наскок, арешт чоловіка і тоді знову огидна професія. Окрім того в гли-

бині серця вона затаїла помсту до того, хто розбив щастя її родини, і тільки очікувала слухної нагоди. Слушна нагода трапилася скорше, ніж вона сподівалася. Радгосп „Червоне Зерно“ просив прислати ляборантку. Ната ухопилася за цю нагоду і діставши відрядження в радгосп, покинула свого чоловіка.

Вишукуючи способу здійснити свій намір. Ната спробувала нав'язатися в дружини Кучерявому, але це не вдалося, і вона склала плян помсти. Усі свої здібності і енергію вклала Ната в цей плян. Увесь свій багаж, надбаний з авантурницьких романів, був використаний для цього. Перша частина пляну—закохати в себе агронома Крутянського. Це було не так тяжко. І вже перший крок Ната зробила в перший день свого приїзду. Правда, заінтригувавши Крутянського тоді, Ната побачила, що він людина мало цікава і залишила була цей флірт, але тепер зовсім інша справа. Її мета—помститися над Кучерявим, а для цього пригодиться і Крутянський; вона вирішила відновити інтригу. Складніша була друга частина пляну—її не так легко здійснити, але й тут може стати в пригоді Крутянський—його стане на те, щоб перешкоджати Кучерявому. З цим пляном Ната й заснула. Уві сні їй роїлися незчисленні пригоди і кінець-кінцем перемога над Кучерявим, що розбив життя її батька, а нею гордує.

З чого почати помсту—було перше питання до себе самої вранці другого дня. Ната зважила, що найкраще вдати з себе людину байдужу до Кучерявого, захоплену роботою. Не криючи своєї прихильності до Крутянського, вона покаже Кучерявому, що про нього зовсім і не думає. Тому то другого дня вона стрінула Кучерявого так, ніби нічого не сталося. Коли він зайшов до лябораторії, Ната пильно працювала,—приязно привітавшись, вона запитала, які будуть вказівки по роботі. Кучерявий спершу здивувався цьому спокоеві, але впіймався на вудку. Він подумав, що вчора була звичайна нервовість, на яку не треба звертати особливої уваги і вирішив докладно поінформувати Нату про задуману роботу, щоб заручитися її підтримкою, яка може йому багато дати, бо сам він надто завантажений господарством і не може віддаватись роботі в лябораторії.

— Так от, Нато Агатангелівно,—сказав Кучерявий,—ми з вами маємо проробити, власне—закінчити дуже цікавий дослід. Якщо він удасться, то це буде наша спільна заслуга. Суть проблеми ось у чому: у великому соціалістичному господарстві з надзвичайно великим напруженням доводиться провадити весняні засівні кампанії. Я поставив собі завдання знищити залежність від погоди в сівбі. Тепер буває, якщо весна запізниться, то доводиться затягувати сівбу мало не до жнив. Крім того, що це спричинює велике напруження в роботі, пізній засів не дає ніколи того врожаю, що ранній. Секрет

у тому, щоб можна було сіяти незалежно від ранньої чи пізньої весни, ба навіть тоді, коли ще сніг не зійшов. Економічний ефект від розв'язання цієї проблеми був би надзвичайний. Я вже почав провадити такі досліді. Тепер їх треба закінчити, а потім широко випробувати в господарстві. А ви мені маєте допомогти.

Мимо своєї волі захоплено слухала Ната Кучерявого. Це ж справді, світового значення ідея і вона буде співучасницею цього відкриття. Але... Тут Ната згадала про помсту, а згадавши, вирішила досконало вивчити цю справу, вдати, що допомагає, а потім у найвідповідальніший момент зіпсувати всю роботу.

Давши Наті вказівки, Кучерявій пішов. Згодом надійшов Крутянський. Ната вдавала, що за працюю не помічає його.

— Над чим це ви так упадаєте, Нато Агатангелівно,— запитав Крутянський.— Чи не над проблемою сівби по снігу? Угадав?— Ну не заздрю вам— нудна й пуста витівка. Де ж таки видно, щоб у сніг сіяти. Забереться в голову людині фантазія, і вона носить її з нею, як дурень з писаною торбою, так і Кучерявий.

Крутянський злегка обняв Нату. Вона здригнулася, відвела його руку і вдавано весело відказала:

— А ви товаришу, дуже швидко дали волю рукам. Це мене ображає. А щодо ідеї Кучерявого, то вам просто заздро, що ви на таке не здатні.

— Хто, я?— скрикнув Крутянський.— Це ви даремно. Ви ще не знаєте, на що я здатний. У мене є далеко цікавіша ідея. Але ви мені, Нато стали надорозі.

— Отжакої, а чим же то я стала вам надорозі.

— А тим, що запали мені з першого разу в серце і я тепер ні до чого не здатний, тільки про вас і думаю. Ви своєю любов'ю мусите запліднити мою ідею; отоді побачимо, хто на більше здатний— я, чи Кучерявий.

— Як ви мудро висловлюєтесь— запліднити ідею любов'ю. Знаєте, я не вірю ні в яку вашу ідею. І своєю любов'ю порожніх ідей запліднювати не збираюсь. А щоб заслужити мою любов, треба вам щось таке зробити, щоб показати, що ви не ганчірка, а спец і людина з головою.

— Хоч ви мене і ображаєте, Наточко, але я згоден на все щоб заслужити вашу любов,— відказав Крутянський.

— Так от з деяких причин, про які вам не казатиму, я ненавижу Кучерявого. Я йому цього не показую, щоб вивчити його ідею, а потім її знищити. Чи згодні ви мені допомогти в цьому?

— На все, на все згоден, тільки будьте до мене прихильною Наточко. Я жити без вас не можу. Дозвольте поцілувати вашу рожеву щічку.

— Ну, цілуйте тільки не більше разу. Буде.

Так було укладено спілку Нати з Крутянським проти Кучерявого.

Крутянський пішов, радіючи, що йому так несподівано випадає нагода убити двох зайців: і дівчину здобути і Кучерявого усунути, а Ната огидливо витерла хустинкою те місце, що його цілував Крутянський. Від злоти до Кучерявого, що заподіяв їй стільки лиха та ще й відкинув, сльози бризнули з очей. Хруснули пальці; Ната стримала сльози і взяла себе в руки. Мститися, так к бісу сльози, к бісу бабську звичку—я виступаю на бій. Я примушу Кучерявого забути про свою гордість і впасти до моїх ніг. Тоді я побачу в нього сльози. Я його примушу шукати моєї любови. І тоді відштовхну.

Була осінь. Радгосп уже обмолотився. Щодня мішки з зерном вантажили на підводи і направляли на елеватор. Сівба також наближалася до кінця. Кучерявий мав більше змоги віддатися дослідницькій роботі й майже весь свій час провадив у лабораторії. Досліди давали цікаві наслідки. Ната працювала дуже запопадливо і завжди з захопленням виконувала його доручення. Щоправда, Кучерявий іноді замислювався над записами, що їх робила Ната. Дослід ішов трохи не так, як він сподівався, але, не помічаючи нічого підозрілого в поведінці Нати, Кучерявий рішив ще докладніше обізнати її зі своєю методою, щоб мати досвідченого помічника.

Позбувшись легкодухости, Кучерявий усе ж не позбувся надмірної довірливости. Спершу в нього з'явилася була думка, що йому слід заявити, хто така насправді Пулінська, і проводити її звідси. Після розмови з секретарем партосередку, вдруге з'явилася була така думка. Але йому це здалося боягузством. Боятися якоїсь жінки та колишнього свого знайомства з нею? І він вирішив придивитися, як вона поставиться до роботи і вже тоді на щось зважитися.

Не на честь будь йому сказано, в тайниках своєї душі він зберіг якусь частку колишньої приязні до Нати. Він навіть іноді почував себе винним перед нею, особливо після того, як вона сказала, що залишила була б батька, коли б він її покликав. На ґрунті спільної роботи ця приязнь ще більше зросла.

Обізнавшись докладно з методою дослідження і дізнавшись про сумніви Кучерявого щодо перших наслідків, Ната вирішила так складати дані, щоб ці сумніви зникли. І справді, за кілька днів Кучерявий сказав, що дослід іде правильно. Але це й був початок Натиної помсти. Вона навмисно підтасовувала й фалшувала дані, щоб завести Кучерявого в оману.

Так ішли справи. Завжди авантажений роботою, заглиблений в свої досліді, Кучерявий утворив цілу сітку гуртків для підвищення агротехнічних знань серед робітників радгоспу та колгоспів підшефного села. Ці гуртки мали широко розгорнутися зимою, коли занесений снігом радгосп

ставав справжнім навчальним закладом, в якому було життя і шла підготовка до наступних боїв за врожай. Йому ніколи було озирнутися, спостерігати, що діється навколо. Тимчасом, коли б він пильніше приглядався до своєї помічниці, він не міг би не помітити в неї деякого занепокоєння.

Ні Кунченко, ні Кучерявий, ні робітники не боялися зими. Та не так думала Ната. Їй лякала зима у відірваному від усього світу, заметеному снігом закутку. Виникло побоювання, чи витримає вона, чи доведе до кінця свій задум. А що, як Крутянський зрадить і вона, замість помститися Кучерявому, сама буде покарана? До Крутянського Ната почувала відразу, але корилася всім його вимогам, бо почуття помсти до Кучерявого дедалі то більше зростало. Заради того, щоб помститися за себе й за батька, вона була ладна жити з осоружним Крутянським, вона була ладна на все. Кучерявого вона б власноручно забила. Але тоді він справді став би героєм в очах у всіх. „Ні, вкрити його ім'я ганьбою, добитися того, щоб його покарали ті, для кого він зрадив її батька, її саму—оце буде помста! Принизити, забруднити багном, закопати його ідею...

Насувалася зима. Григорій Іванович дуже цікавився дослідами Кучерявого. По закінченні усіх польових робіт, він запропонував йому виступити з доповіддю на виробничій нараді. Досліди вже майже були закінчені, треба було тільки підвести підсумки, і Кучерявий згодився. Це було одного поганого зимнього дня. На нараду запросили робітників і колгоспників. Присутніх уже брала нетерплячка, а Кучерявий раптом зник у лабораторії. Його взяв сумнів і він побіг, щоб перевірити. Ната була в лабораторії.

— Нато Агатагелівно,—сказав Кучерявий.—тут мені здається, ніби трохи не так повинно бути. За вашими відомостями виходить, що сіяти краще, коли шар снігу чималий, а за моїми міркуваннями виходить навпаки. Та й сорти не всі себе ведуть так, як я передбачав. Чи не помилилися ви, буває з підрахунками?

Ната подала зошит з записами. Виходило, що саме так.

— Оттак оказія. Сказати на правду, це для мене трохи не сподівано. Але, проте, дуже цікаво. Ну ходімте на збори.— І вони пішли в залу, що вже хвилювалася.

Кучерявий почав доповідь.

— Давно вже,—сказав він,—радянська сільсько-господарська наука б'ється над тим, щоб скасувати залежність сільського господарства від випадковості погоди. У мене виникла ідея, як саме знищити цю залежність. Якщо б це пошастило розв'язати, то це надзвичайно збільшило б наші можливості щодо освоєння земель у північних країнах і навіть за полярним колом, не кажучи про те, що ми не мали б більше напружених строків сіви, особливо весняної. Цим ми оста-

точно розв'язали б проблему врожайності. І от мені, здається, пощастило розв'язати цю проблему в лабораторних умовах та на ділянках.

Тут Кучерявий докладно розповів про хід роботи й про наслідки.

— Причому маємо три варіанти,—сказав він.— Засів ярини під сніг з осени, засів у сніг перед весною, коли ще шар снігу чималий, і третій варіант — як тільки сніг зійде. Останні досліді, що їх робила товаришка Пулінська, дали найефективніші показники для другого варіанту.

Зацікавлена аудиторія побажала ще вислухати співдоповідь Пулінської, а після докладного ознайомлення на пропозицію Кунченка ухвалили за новим способом засіяти 200 гектарів ярини цього ж року, щоб перевірити досліді в господарських умовах.

XIV. „друг радвлadı“

Наприкінці лютого, одного з тих днів, коли відбуваються перші змагання між зимою і весною, по степу, вкритому снігом їхала кавалькада. Вона нагадувала, коли дивитися здалека, полювання на зайців. Придивившись зблизька, можна було подумати, що це похорони якогось діяча з прапорами і оркестрою попереду. І тільки зовсім наблизившись, можна було помітити, що це не прапори жалоби, схилені над труною, а червоні прапори, що гордо трипотіли від легкого вітерця, супроводжуючи тракторні колони сівалок. Коли б стрінувся подорожній, він безперечно зупинився б і сам себе запитав— що це має означати.

Аж ось кавалькада зупинилася на рівнині. Гусельничний трактор почав різати плугом ще мерзлу землю, за ним пішли сівалки зі спеціальними сошниками. Дружно, урочисто працювали бригади орачів та сівальників, діючи всупереч тисячолітній традиції, сіючи в мерзлу землю яре пшеничне зерно. О півдні почав сіяти дрібний мокрий сніжок, а бригади, не звертаючи жодної уваги, набирали темпів. Чорна зорана земля вкрилася зразу снігом і нагадувала посріблену сивиною, чорну колись голову.

Кучерявий і Кунченко особисто наглядали за роботою. Увесь радгосп був тут. Не було тільки Нати та Крутянського. Ната в цей час нервово міряла кроками вже тисячний раз свою кімнату. Вже кілька разів вона поривалася кудись бігти і зупинялася. Ось вона вирішила. Похапцем накидає свою шубку, закручує на голові теплу хустку і до дверей. У двері входить Крутянський. Очі його блищать, як після доброї випивки. Міцний дух свідчить, що не дурно блищать очі.

— Куди це ти, Наточко! Я ж до тебе прийшов,—каже він, заплітаючись.—А, розумію, це ти на поле сіяти біжиш. Не

турбуйся, там і без тебе засіють. А от, що вродить? ха-ха-ха!

Ната зупиняється і не знає, чи йти, чи залишитися. Вона вдягнена сідає.

— Та й молодчина ж ти. Нато. Я ніколи не придумав би такої витонченої помсти над своїм ворогом. Це може придумати тільки жінка, і то така красива жінка, як ти. Ну, тепер уже напевно задавака Кучерявий сяде в бупр, і надовго. Під виглядом наукових дослідів занепасти 200 гектарів пшениці!

— Що вам треба, громадянине Крутянський?

— Що мені треба? Та того самого, офіційно пропоную вам руку і серце. Ми з тобою житимемо, як двоє голубків. Я займу місце Кучерявого, це ж факт безперечний, а ти завідуватимеш лабораторією, і будеш моєю законною дружиною.

Ната випросталася. Її мету вже майже досягнуто. Кучерявого бупр не мине. Час уже й кінчати свої справи тут.

— Вам дружиною? Нікчемо! Знайте, що ви мені гидкий, і якщо не дасте мені спокою, то я побіжу застерегти тих, що сіють, — зарепетує Ната, щоб залякати Крутянського.

— Пождіть, пождіть, голубко, це вже не сходиться трошки з моїми планами. Кучерявого треба конче посадити, це перше. Подруге, я не розумію тебе. Ти зі мною живеш, а одружи-тись не хочеш?!

— Ідіть геть, щоб я вас більше не бачила, мерзото!

— Так це я мерзота? Ну, глядіть же, добродійко, щоб ви не каюлися.—Крутянський вийшов.

— Тепер треба звідси втікати, і що скорше, то краще. Але як же відкараскатися від Крутянського. Він же вчепиться за мене і все згубить. Ну й устряла я в історію.

А радгосп сіяв, не зважаючи на погоду. Коли всі двісті гектарів були посіяні, тоді колони сівачів рушили до двору. веселі, червоні від морозного повітря поверталися робітники з поля. Революційну справу зроблено—дати телеграму в центр. Гінець помчав на телеграф.

Сповнений найкращих почуттів, Кучерявий зайшов поділитися з Натою своїм щастям, бо це щастя, здавалося, йому їхнім спільним щастям, вони ж обое разом працювали. Йому здавалося, що своєю ширістю до неї він загладжує перед осиротілою Натою свою провину в тім, що відібрав у неї батька. Нату трясла пропасниця, коли він зайшов.

— Що з вами, Нато Агатагелівно?—запитав він стурбовано.

— Я хвора, до лікарні мене одвезіть.

— Ай, яка шкода. Зараз скажу, щоб запрягли коні.

Кучерявий вийшов, а Ната почала хутко збирати речі. „Ні, речі нехай лишаться, А то Крутянський догадається, що я тікаю“—подумала і знову лягла.

Через півгодини Кучерявий, втішений успіхом своєї ідеї, сам і одвіз Нату до районної лікарні.

Тимчасом Крутянський не гавив. Він вирішив удатися до преси, щоб закопати Кучерявого, а разом і Наті помститися. Обміркувавши це, він склав такого дописа.

Загримовані шкідники

„У радгоспі „Червоне Зерно“ завелися шкідники. Агроном Кучерявий, людина з надто буйною фантазією, цілий рік копався в лабораторії радгоспу і, як маніяк, носився зі своєю ідеєю. Цьому славнозвісному авантюрикові здалося, що він винайшов новий оригінальний спосіб сіяти. Директор радгоспу, хоча й старий партієць, але людина м'якотіла, тому Кучерявому вдалося його підбити і окрутити. „Новий спосіб“ полягає в тому, щоб сіяти в сніг. Для кожного ясна абсурдність цього способу, але директор, надто довіряючи Кучерявому, що, мовляв, викрив шкідників, робить так, як тому захотілося. Цей партієць в лапках, замість вигнати шкідника Кучерявого, засіяв двісті гектарів ярої пшениці в сніг заморозивши, таким чином, більше тисячі пудів насіння. Між іншим, скажемо. Кучерявий ніби то викрив колись шкідника Ружинського. Здобувши на цьому політичний капітал, він уже вийшов у герої. Тепер подано клопотання про нагороду його грамотою. Так воно ніби все, гаразд. Але незрозуміле одно. Викривши шкідника Ружинського, Кучерявий влаштував у радгоспі під чужим прізвиськом його дочку, з якою і раніше мав зв'язок. Удвох із цією Пулінською, тобто Ружинською, вони й запакували державне добро. Якщо їх обох не посадити, куди слід, то вони ще й не такого накоять“.

Написавши це, Крутянський перечитав і від задоволення аж засміявся.

— Ну, тепер іще псевдснім хороший треба придумати, — сказав він до себе. Подумавши кілька хвилин, він поставив підпис: „Друг радвлади“, написав на конверті адресу: Харків, редактору газети „Соціалістичні лани“, і відіслав це на пошту. Зробивши все це, Крутянський заснув сном праведника. Уранці йому прийшла в голову думка, що він мусить одверто ще тепер, до розслідування справи, заявити, що він проти всіх цих маніпуляцій і що він єдиний дбає про інтерес держави. Він пішов до Кунченка і заявив йому, що Кучерявий разом із Пулінською підводять його під монастир, що засів у сніг справа липова і про це навіть сказала йому сама Пулінська, якій нібито Кучерявий відкрив свої наміри. Кунченко не повірив і не звернув на це жодної уваги.

Через кілька днів після цих подій редакторів „Соціалістичних ланів“ подали пакет. Редактор товаришка Силенкова, тобто Ліда, уважно прочитала дописа, сховала в портфель

і попросила таксі. Поки кликали таксі, Ліда взяла рурку автоматичного телефона, повернула тричі кружало на циферблаті і, почувши відповідь, сказала: „Це ти, товаришу Старий? Маю нагальну справу. Можна зайти? Зараз буду.“

Авто мчало, як вітер, та Ліді здавалося, що воно повзе черепахою. У голову полізла нісенітниця. Згадалися пухкі і сухі губи. Невже Андрій знову встряв? Нарешті—стоп. Червона табличка з написом „ЦКК НК РСІ“. Кілька хвилин і Ліда в кабінеті товариша Старого.

— Що там трапилось?—спитав Старий.

— Зараз розповім.—Ліда сіла.—Чи ти пам'ятаєш торішню справу агронома Кучерявого?

— Якже, пам'ятаю, ну так що?

— А от на, читай,—і Ліда подала дописа.

Мовчки читав Старий, з-під лоба спостерігаючи Ліду.

— Дописа складено добре,—сказав він.

— Ти розумієш, товаришу Старий, я цьому не вірю і, здається мені, що тут якась інтрига. Та й дописа підписав якийсь „друг радвлади“. Я знаю Кучерявого і ручуся, що свідомо шкоди він не зробить. Помилку зробити він може, шкодити ні. Правда, тут замішана дочка Ружинського, що працює в радгоспі під чужим ім'ям і для мене незрозуміло, як це Кучерявий допустив таку необережність. Словом, прошу тебе, пошли комісію, нехай перевірить на місці.

— Гаразд, перевіримо. От тільки кого б послати. Толкову людину треба послати, бо справа ж делікатна. — Він замислився, а потім сказав:—Пошлю Сулиму, на цих справах він знається.

Сулима приїхав до радгоспу „Червоне Зерно“ саме перед весною. В радгоспі гарячково готувалися до виходу в поле.—Ремонтували знаряддя, сівалки, трактори, чистили насіння. Григорій Іванович та Кучерявий інструктували кожного бригадира, сівалника, тракториста.

— А-а-а!,—закричав Григорій Іванович, побачивши Сулиму,—з яким вітром?—Сулима привітався з обома.

— Андрію Петровичу, — сказав Кунченко, — продовжуйте сам, а я піду приймати гостя.

— Що за okazія? — запитав Кунченко Сулиму, коли вони зайшли до контори.

Сулима показав мандата від Цав—РСІ, де зазначалося, що йому доручено обслідувати справу засіву пшениці в сніг, і додав:

— За матеріялами, що дійшли до центру. Кучерявого обвинувачують у шкідництві, а тебе в тому, що ти потакаєш йому.

— Розумію,—відповів Кунченко.—Розкажу тобі все, як було. І Кунченко розповів, як Кучерявий робив досліди, в чому суть його ідеї.

— А втім,—додав він,—поговориш з робітниками, і побачиш сам. Але треба знати, що тут є особисті порахунки. Агроном Крутянський—бездара і людина підозріла, заздрить Кучерявому. Він уклав спілку з дочкою Ружинського і вона, працюючи в лабораторії Кучерявого навмисно робила невірні обчислення. Зробивши зло, вона втікла і, побоюючись, що Крутянський її викриє, спробувала звалити всю вину на нього. Ось читай телеграму, яку вона послала Кучерявому.

Сулима прочитав: „Прощайте. Крутянський мій і ваш ворог, стережіться його. Ната“. Тоді для мене стала ясна ця механіка,—продовжував Кунченко.—Отож шкоду справді заподіяли, але не з вини Кучерявого, а в наслідок провокації.

— А яким же чином опинилася тут, де Кучерявий, дочка Ружинського? Вони й раніш, здається, були знайомі,—запитав Сулима.

— Кучерявий мав одружитися з нею перед тим, як викрив Ружинського. Але в появі його дочки тут він ні при чому. Її прислали з Зернового інституту, коли Кучерявого навіть не було, і якщо це зроблено навмисно, то винного треба шукати в іншому місці.

Сулима уважно вивчав справу. Між робітниками пішли чутки першого ж дня, що представник з центру розбирає справу про шкідництво і Кучерявого з Кунченком мають віддати під суд. Робітники захвилювалися. Вони та околишні колгоспники дали найкращу характеристику про Кучерявого і стверджували, що він є справжній червоний спеціаліст, який шкодити не міг. Один з колгоспників дав Сулимі нові дані про Крутянського. Виявилися, що Крутянський—царський офіцер, начальник гетьманськи карних експедицій і денікінський полковник, син колишнього діди́ча з Надросся. Бувши людиною впертою, штабний офіцер старої армії до останньої сили бився за свою земельку. Селянство Надросся добре пам'ятало начальника карних експедицій пана Крутянського. Після невдачі гетьманової, Крутянський опинився на Дону і появився знову на Україні, як денікінський полковник. Він знову проходив хуторами, оселями й містечками, де ще недавно його карний загін вславився своєю жорстокістю. Цього разу душу свою заспокоював розгромом єврейських крамничок і, як справжній лицар добармій, барахолив. І це не тому, що в нього зменшилося люті проти селян, але наука в ліс не йде. Навчився дечому і Крутянський від революції. Готуючись посісти знову свій колишній маєток, він не хотів надто озлобляти проти себе селян, та невдячне селянство не зрозуміло добрих намірів Крутянського і другої ж ночі, як тільки повернувся до маєтку старий Крутянський, напоїло його до смерті холодною водою сріблястої Росії. Тоді жахливою злістю вибухнув полковник Крутянський та скоро мусів разом з усім лицарством денікінським накивати п'ятами. Де

тинявся з того часу Крутянський — докладно ніхто не знав. Але в селі ширилися чутки, що він десь працює за агронома. Агрономічної кваліфікації набув полковник справді у надрах цукротрестівських господарств, де чимало переховувалося на агрономічних посадах людей, що іншого диплому на це, крім того, що в них були колись власні маєтки, де вони господарювали — не мали.

Працюючи в цукротрестівських радгоспах, Крутянський дбав, щоб якнайбільше дошкулити селян-плянаторів. Не відмовлявся від того, щоб потроху тягати з державної скарбниці до своєї кишені. Розтрата було виявлено і, втікаючи від суду, він знайшов собі притулок у радгоспі „Червоне Зерно“ з півкової Зернотресту, бо й там у нього були свої люди.

Дізнавшись про все це, Сулимі стало ясно, хто може ховатися за псевдонімом „Друга радвледи“, стали ясні й всі його махінації. Зрозумів Сулима й причину, чому цей автор вважав за потрібне ховатися за псевдонімом. Адже він мав досить підстав, щоб не реклямуватися в пресі. Його вже цілий рік чекає лава підсудних за старі справи.

„Ну, та тепер він уже не сховається, цей в'юнкий контрреволюціонер і шкідник. Він не розраховував можливих наслідків. А Пулінська спритніша“, — подумав про себе Сулима. З'ясувавши все, він вирішив поговорити з Кучерявим, що весь час хвилювався, очікуючи наслідків розсліду. Його розповідь про нову методику засіву відкрила перед Сулимою, старим земельним працівником, широкі перспективи, і він визнав, що ця ідея заслуговує на те, щоб дати Кучерявому можливість у широкому масштабі перевірити свої досліді. Про це він йому не сказав, але, від'їжджаючи, попередив, щоб чекав скоро звісток.

Звістки не забарилися. За тиждень прийшли висновки по справі засіву в сніг. НК РСІ і Наркомзем визнали цю проблему за надзвичайно актуальну, а щоб дати авторові змогу широко поставити справу, ухвалено перевести його в центр і виділити спеціальний фонд на провадження дослідів. Центр санкціонував дії Кунченка, що зразу після розсліду зняв Крутянського з роботи і віддав його під суд.

Кучерявий здав справи своєму наступникові і ладнався вирушити на нову роботу. Він переглянув свої записи й поклав їх на дно валізи, потім узявся до бібліотеки. Вона за останній час дуже поширилася, на полицях поряд із спеціальними журналами й книжками стояли й твори класиків марксизму. Кучерявому захотілося лишити по собі пам'ять у цьому радгоспі, де він удруге народився. Згадався любий товариш і друг Купріянович і він відклав для нього кілька своїх улюблених книжок. У раз, впекидгКці про Купріяновича, виник образ Ліди. Виразно спктле нилзс уяві вся її постать і до найменших дрібниць чітко окреслене обличчя. Йому

стало весело: він згадав свої порівняння губів Лідиних і Натиних. Тепер ці порівняння видалися йому надто кумедними, до сміху. „Невже я був здатний так недавно на щось подібне?“...—запитав сам себе. З'явилося непереможне бажання, не чекаючи зустрічі, сьогодні ж, зараз же поділитися своїми думками з Лідєю. Він сів до столу і написав:

Лідо, мій друже!

Я б хотів написати: „Моя дружино“, але це могло б видатися тобі надто легковажним, а ми обое з тобою тепер нездатні на легковажність. Про це ми ще матимемо час поговорити як люди, що різними шляхами прийшли до одної мети. Мій шлях був тяжкий, я набрав багато помилок, але дальший шлях для мене ясний. Я тепер знаю для кого і для чого працюю. Не химерна ідея ошчасливити людство керую мною, не вона є моєю путівною зіркою. Моя зірка була блискуча та оманлива. Тепер мною керує свідомість ролі єдиної передової класи в світі. Мене найменше цікавить особиста кар'єра і, коли б моя воля, я б радо лишився тут у цьому далекому від центрів закутку, що дав мені більше ніж та школа, де ми разом вчилися, більше ніж інститут,—бо тут я вперше пізнав у собі творця. Тут я вперше пересвідчився, що соціалізм не є утопія, а практична справа. Тут уперше відчув силу робітничого колективу, силу організованої сталеною партією маси. Тут я пройшов виробничий гарт. Тепер мною керує не воля замкненого у собі індивіда, а воля класи, з якою я безповоротно зв'язав своє життя, воля боротьби за соціалістичну науку. Боротися вперто, завзято, без вагань, без жодних компромісів! У мене стане сили разом з моєю класою перебороти всі перешкоди на шляху, що його освітлює червона п'ятикутна зірка — зоря боротьби і перемоги.

Лідо! Запам'ятай: нема більше того Андрія, якого ти так добре знала. Він умер. Народився зовсім інший Андрій, про якого ти не матимеш права сказати: „поривання має орлині, а крила курині“. Я б міг і не писати листа бо він не більш як на день-два прибуде раніш від мене. Роблю це тому, що мені не терпиться поділити з тобою свою радість. Так буває, коли вся істота переповнена радістю вщерть. Тільки не думай, що я від радості забув чим я був. Ні! Цього забути не сила — і це добре. Згадуючи про свої помилки, я гостріше відчуваю свій обов'язок, це обов'язок громадянина і сина соціалістичної батьківщини.

Тисну обидві руки.

А н д р і й.

Кучерявий законвертував листа і написав адресу і вирішив опустити його на станції, бо сам мав заїхати на кілька днів до батьків, з якими давно не бачився.

У двері постукали. „Хто ж це? Він з усіма робітниками попрощався, і з Григорієм Івановичем теж“...—Увійдіть!

У кімнаті з'явився Купріянович.

— Це ви, Купріяновичу. Дуже радий побути з вами. Не забувайте про мене, пишіть, як росте радгосп. А щоб трудніше було забути, я вам залишаю про себе пам'ятку.—Кучерявий подав відкладені книжки.

— Не забудьте й ви, Андрію Петровичу, написати старому,—Купріянович аж розхвилювався від такої уваги.

— О ні, я ніколи не забуду того, що ви мені всі тут дали.

Купріянович допомагав Кучерявому спакуватись і вони розмовляли аж поки не під'їхали коні, запряжені в санки.

— Ну, треба їхати.—Кучерявий обійнявся з Купріяновичем і вийшов на ганок. Коні виїхали за браму. Він махнув капелюхом тим, що лишалися в радгоспі. Сніг, стиснутий останнім морозом, скрипів під, кованими залізом, полозками. Санки раз у раз заскакували у вибої мало не перекидалися, згодом вибої залишилися позаду, як і вигиби та вибої його життєвого шляху.

Вересень 1930 р.—червень 1932 р.
Харків